

Сергій Лях

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ: КЛАСИКА І ПРАКТИКА

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

УДК 930.1(075.8)
Л98

Рецензенти:

Ф. Г. Турченко – доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет);

В. М. Андрєєв – доктор історичних наук, професор (Київський університет імені Бориса Грінченка)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 2 від 07.09.2021 року)*

*В оформленні обкладинки
використано репродукцію картини Альбрехта Альтдорфера
«Битва Олександра» (1529 р., музей Пінакотека, Мюнхен)*

Лях С. Р.

Л98 Методологія історії: класика і практика : навчальний посібник. – Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2021. – 130 с.

ISBN 978-966-992-745-3

Системно викладаються теоретичні засади історії як науки, розкривається зміст її категорій, принципів і методів. Ведеться розмова про засадничі компетентності професійних істориків, секрети їх майстерності. На чисельних прикладах з практики сучасного історіописання аналізується структура історичного дослідження, логіка еволюції наукових парадигм, напрямів, підходів, стилів, дослідницьких технологій. Автор розмірковує над природою, парадоксами, можливостями своєї професії, прагне сформувати в молодих істориків потяг до творчості, оригінальності, самостійного пошуку.

Для здобувачів третього рівня вищої освіти ступеня доктора філософії спеціальності 032 Історія та археологія, науково-педагогічних, наукових працівників закладів вищої освіти, наукових установ.

УДК 930.1(075.8)

ISBN 978-966-992-745-3

© С. Р. Лях, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	5
Розділ I. ОСНОВИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ.	
ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ	7
1.1. Структура наукового дослідження та науково-пізнавального процесу	7
1.2. Класифікація наук. Місце історії в системі суспільних наук	10
1.3. Предмет і завдання методології історії	16
Розділ II. ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ	18
2.1. Об'єкт історичного пізнання	18
2.2. Предмет історичного дослідження	24
Розділ III. СТРУКТУРА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	33
3.1. Тематика історичних досліджень	33
3.2. Рівні історичного дослідження	40
3.3. Звіт про проведене дослідження	65
3.4. Пошуки універсальної теорії історичного процесу	75
Розділ IV. ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ	90
4.1. Принципи історичної науки	90
4.2. Методи історичного пізнання	93
ПРИМІТКИ	120
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	126

ПЕРЕДМОВА

Завдання цієї книги, як і самої дисципліни, що зумовила її написання, – сформулювати в молодих істориків потяг до творчості, оригінальності, пошуку.

З'ясуймо спочатку, на що ця книга не претендує:

– Це не інструкція з написання історичних творів (бо історія не пишеться за інструкціями).

– Це не рецепт створення «справжньої», «істинної», «єдино правдивої» історії (бо фундаментальною передумовою культивування науки в галузі історії є організація діалогу, дискусії, а не відмова в праві на існування інших, «неправильних» варіантів інтерпретації минулого).

– Це не «матеріал», який слід «вивчити» і «відповісти на оцінку» (бо в цій книжці заторкуються такі теми, щодо яких ніхто не може сказати, що він має підстави повчати інших).

Такий сьогодні інтелектуальний клімат. Філософи нарешті, після нескінченних спроб напоумити істориків писати «правильну» історію, навчились-таки ставитись до цієї незбагненої професії «по-філософськи», тобто як до даності. Принаймні наймудріші з сучасних мислителів розуміють: про те, що таке історія і як вона пишеться, треба питатися в самих істориків. І ще: щоб змусити істориків прислухатися до своїх порад, треба опанувати історію на професійному рівні – просто кажучи, вивчити історію. Так, сучасний французький філософ Поль Рікер, укотре звертаючись до гострої проблеми об'єктивності і суб'єктивності в історії, застерігає: «Але хто нам скаже, що собою являє ця специфічна об'єктивність? Філософ тут не може чогось навчити історика; завжди буває навпаки – філософ навчається з практики застосування якоїсь галузі науки. Тут нам треба спочатку вислухати історика, коли він міркує над проблемами своєї наукової професії, бо саме він є мірою об'єктивності, яка пасує історії...»¹.

Якщо поміркувати, то в університетського курсу методології історії всього два завдання. Перше: показати, що в історичному «господарстві» не все так просто і очевидно, як це подає традиція. І друге: показати, що в методології немає нічого неможливого для розуміння, безнадійно складного, що методологія – не для снобізму, не для хизування власною «ученістю», не для обраного кола витончених розумників; методологія – для кожного з нас.

Читайте і повторюйте: «Я теж так хочу. Я це зможу».

ВСТУП

Сьогодні методологічна рефлексія є такою самою обов'язковою складовою історичного пізнання, як і фактографічна насиченість чи документальна точність.

Із кінця ХХ ст. *епістемологічне* осмислення історії – серед найважливіших компетентностей професійних істориків.

Епістемологія (наукознавство) – це дисципліна, яка вивчає закономірності розвитку науки, структуру і динаміку наукового знання та наукової діяльності, взаємодію науки з іншими соціальними інститутами та сферами матеріального та духовного життя суспільства. Ця «наука про науку» сформувалася як окрема галузь тільки в 60-ті роки минулого століття. Основними її завданнями є вивчення законів і тенденцій розвитку науки; аналіз взаємодії наук; прогноз розвитку науки; проблеми наукового знання й наукової творчості; організація науки й керування її розвитком².

Це прикметне зрушення можна помітити навіть за зовнішніми ознаками: дедалі більше публікується статей «із методології», видаються переклади цілих бібліотек наших зарубіжних колег (Фернана Броделя, Жака Легоффа, Рейнгарта Козеллека, Джона Тоша, Антуана Про, Ричарда Еванса, Еви Доманської, Ежи Топольського), до лексику істориків входить потік специфічних термінів – «дискурс», «когнітивний», «імпліцитно», «темпоральність», «каузальний».

Мудре око помічає три обставини, які зумовили цей «методологічний поворот»³:

1. Подвійність становища історії в сучасних умовах «подвійного ринку». З одного боку, це ринок академічний, де наукова компетентність підтверджується вченими працями й визнанням колег, а успішність – дипломами, корпоративним визнанням і службовим просуванням. З іншого боку – ринок широкої публіки. Тут найпохвальнішими якостями є зовсім не новизна і не оригінальність методу, тут цінується насамперед те, що може забезпечити успіх у необізнаних у цих питаннях людей: масштабність і захопливість теми, елегантний і узагальнений виклад, не обтяжений довідковим апаратом. На цьому ринку все вирішує думка більшості, а винагорода постає у вигляді популярності, більших тиражів і авторських прав. «Влада мас», цей новий замовник, здатна розхитати професійну міцність професійного простору істориків, і треба гідно прийняти цей виклик.

2. Сучасна доба – доба наростання мобільності інтелектуального життя. Суцільна грамотність, розвиток і розгалуження демократичних інститутів, у тому числі в галузі культури, інформатизація суспільства, зростання ролі

мас-медіа з їхньою схильністю до екзальтування публіки, – усе це перетворює традиційний вплив громадської думки на істориків на шалений тиск і розмиває традиційні, вироблені протягом другої половини XIX і XX ст., критерії «правильності», «професійності», «об'єктивності» історичних досліджень. Елемент гри, шоуменізація, ознаки тусовки потрапляють і в професійне середовище істориків. Традиційних «добрих старих» механізмів регулювання професійного зростання, кар'єри історика зараз стає замало, вони все гірше спрацьовують.

3. Як влучно зауважив Антуан Про, десь з 80-х рр. XX ст. «стають можливими всі види історії: безмежність допитливості істориків обертається роздробленням об'єктів і стилів дослідження»⁴. Причому цей процес урізноманітнення стратегій історіописання привносить не тільки новизну і свіжість вражень, а й труднощі. Так, кожен, хто хоче реалізувати себе як історик, має знати всі ці напрями, їхні переваги і таємниці. Вже немає того ясного і однозначного дороговказу, як у ті часи, коли виразно переважала якась одна методологічна школа (а їй протистояла інша – нелегітимна), і достатньо було слідувати їй, наслідуючи наставникам, класикам, «провідним» фахівцям. Зараз необхідно вибирати з розмаїття напрямів і підходів, а можливо, прокласти власний шлях, який ще ніхто не обирав. Як розібратися? Як вести діалог у цьому плюралістичному середовищі? Без спеціального інструменту, без звички задекларувати свої методологічні позиції професійне спілкування представників різних історіографічних напрямів буде неможливим. А без професійного спілкування немає й самої професії.

Теоретично-пізнавальна безтурботність зараз є неможливою, як це було за часів домодерної історіографії, яка у своєму наївному реалізмі користувалася метафорою дзеркала для закріплення чеснот справжнього історика.

Методологія – це те, що дає чіткі орієнтири в професії. Отже, методологія повинна починатися зі з'ясування місії дисципліни і її служителя, з обґрунтування її суспільної цінності.

I. ОСНОВИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

1.1. Структура наукового дослідження та науково-пізнавального процесу

Чи є історія наукою? – запитував англійський історик і філософ середини ХХ століття Робін Колінгвуд, – і відповідав: вона є наукою, але разом з тим є більше ніж наукою!

«Історія, – сказав Б'юрі, – це наука. Не менше й не більше».

Либонь, що й не менше: залежно від того, як ви розумієте слово «наука»... Однак не тільки не менше, а й, звісно ж, більше!

...Отже, історія – це наука, але наука особливого типу. Це наука, справа якої – вивчати недоступні для нашого спостереження події, причому вивчати ці події висновково, йдучи до них через аргументацію, що береться із чогось іншого, приступного для нашого спостереження, – із того, що історик називає «свідченням» про події, якими він цікавиться...

Це в історії спільна риса із будь-якою іншою наукою: істориків не дозволено претендувати бодай на зернятко знання, якщо він не може виправдати своєї претензії, виклавши першою чергою собі, а другою – будь-кому іншому, хто здатен і бажає простежити його доведення, підстави, на яких ґрунтується те новоздобуте знання. Саме це я мав на увазі, коли вище описав історію як висновкову, засновану на доведенні науку⁵.

Розіб'ємо відповідь Колінгвуда на дві частини і зосередимося спочатку на тих рисах історії, які споріднюють її з іншими науками. Для цього спочатку дамо чітке визначення науки. А до розмови про те, як це можливо – бути «більше ніж наукою», повернемося пізніше, бо це непроста тема.

Отже, відповідно до Колінгвудового трактування, яке досі не втратило своєї ваги, історія є наукою не тому, що вона «відкриває закони», і не тому, що вона спирається на «чисті» факти, а тому, що вона, як і будь-яка інша наука, заснована на доведенні: історик стверджує тільки те, що є результатом аналізу **свідчень** про події, якими він цікавиться (а свідчення він бере із джерел).

Наука є однією із форм пізнання. Вона має очевидні переваги, завдяки яким у ХІХ ст. в суспільстві склався культ науки, який іноді навіть називають «науковою вірою». Але вона має і обмеження. Крім науки, є й інші гідні пошани форми пізнання, як, наприклад, художнє (або поетичне) пізнання. Існує також думка, що філософія є не наукою, а окремою формою пізнання.

Наука – це особливий різновид пізнання. Вона дає достовірне і систематизоване знання про дійсність. Її твердження відзначаються особливою надійністю і переконливістю – завдяки тому, що вона діє шляхом раціонального (від слова «раціо» – холодний бік розуму) доведення. Тобто наука ґрунтується

ся на доведенні, до того ж на доведенні засобами чітких законів мислення – законів логіки.

Видатний філософ минулого століття Карл Ясперс у своїй праці «Сенс і призначення історії» (1949) назвав головні ознаки науки:

Науці притаманні три необхідні ознаки: пізнавальні методи, достовірність і загальнозначимість.

Я володію науковим знанням лише в тому випадку, якщо усвідомлюю *метод*, за допомогою якого я це знання набуваю, отже, можу обґрунтувати його і показати в притаманних йому межах.

Я володію науковим знанням лише в тому випадку, якщо повністю впевнений у достовірності мого знання. Тим самим я володію знанням і про недостовірність, вірогідність і невірогідність.

Я володію науковим знанням лише тоді, коли це знання є *загальнозначимим*⁶.

Наука не просто складається з правдоподібних чи навіть істинних тверджень, але – тільки з тверджень верифікованих, доведених і беззаперечних. Наука відноситься не до сфери особистої думки, але до галузі доведеної істини. Тут мало говорити розумні речі, які відкривають нові горизонти пізнання; треба надати докази (через доведення) того, що стверджується.

Наука відрізняється від інших способів насамперед тим, що наукові дослідження ведуться відповідно до певних строгих правил, які організовують і спрямовують науковий процес. Ці правила, прийняті професійною спільнотою, іменуються *науковими методами*. Саме методи забезпечують доказовість наукових положень. Отже, у науки – «методичне мислення».

Метод як спосіб продукування знання має такі переваги, як прозорість, послідовність і протокольованість.

Як стверджують науковці, кожен науковий метод має відзначатися такими рисами:

- *ясність*, тобто загальнозрозумілість методу;
- *детермінованість* – сувора послідовність використання методу, його алгоритмізація;
- *надійність* – здатність методу з великою ймовірністю забезпечувати отримання бажаного результату⁷.

Завдяки цим особливостям метод перетворює науковий пошук на загальнозначиму справу, забезпечує можливість наукової критики, перевірки результатів дослідження колегами, між якими, за висловом Карла Поппера, встановлюються відносини «дружньо-ворожого співробітництва». Прискіпливі, але конструктивно налаштовані опоненти завдяки такій особливості методу, як *протокольованість* (чітко прописана послідовність дій), мають змогу повторити дослідницькі дії свого колеги і в разі розходження в отриманих результатах поставити питання про допущені помилки.

Щоб пояснити різницю між просто розумними думками і наукою, Карл Поппер створює кейс «робінзоніанської науки»:

«Припустімо, що Робінзон Крузо зміг побудувати на своєму острові фізичні і хімічні лабораторії, астрономічні обсерваторії і т. ін., а також написати чисельні праці, обгрунтовані спостереженнями і експериментами. Припустімо навіть, що він мав у своєму розпорядженні необмежений час і що він мав успіх у створенні і описанні наукових систем, які навіть співпадають з результатами, визнаними сьогодні нашими вченими... Проте я стверджую, що ця крузоніанська наука все ж відноситься до розряду «одкровенень», бо в ній відсутній один важливий елемент наукового методу, а те, що Крузо дійшов результатів, яких дійшли ми – це щось випадкове або чудесне, як це було у випадку з ясновидцем. Справді, адже Крузо нікому було перевіряти його результати, крім нього нікому було коригувати його упередження, які є неминучим наслідком його особистої ментальної історії. Ніхто не допомагав йому позбутися тієї дивовижної сліпоти, яка виникає під дією того, що більшість результатів отримана за допомогою порівняно невдалих підходів... Що стосується наукових праць, створених відповідно до нашого припущення Крузо, то лише в спробах пояснити свої праці комусь, хто їх не робив, він міг би виробити у себе здатність до чітко-го і розсудливого спілкування, яка є частиною наукового методу»⁸.

Феномен науки має такі складові:

1. Сума знань про об'єкт дослідження, яка зберігається у вигляді наукових фактів.

2. Сума наукових теорій як результат осмислення (переосмислення) і аналізу наукових фактів.

3. Сума наукових методологій.

4. Сума наукових методів і правил їх застосування (методики).

5. Сума приборів, пристосувань та інструментів (техніка).

6. Сукупність людей, які професійно займаються науковою діяльністю.

Відповідно визначаються обов'язкові норми для дослідження, яке претендує на звання наукового:

1. Можливість перевірки результатів, отриманих одним дослідником, іншими дослідниками.

2. Проведення досліджень у вигляді спостереження (опису) або експерименту.

3. Обов'язкове розкриття суттєво-змістовного змісту термінів, що використовуються дослідником.

4. Обов'язкове описання програми (алгоритму) дослідження.

5. Обов'язкове описання і розкриття змісту методів, що застосовуються автором.

6. Обов'язкове ставлення до результатів свого дослідження саме як до одного з можливих варіантів вирішення даної проблеми, який має право на існування доти, доки він буде або вдосконалений, або спростований.

1.2. Класифікація наук.

Місце історії в системі суспільних наук

Науку як систему умовно поділяють на природничі та соціально-філософські науки. Перші вивчають закони і явища навколишнього світу і включають: фізику, хімію, біологію, математику. Інші – закономірності розвитку суспільства, до яких належать – історія, соціологія, політологія, філософія, економічна теорія, основи менеджменту⁹.

Розуміння історії як науки свого часу пройшло серйозне випробування. Особливо інтенсивні дискусії щодо природи і статусу історії йшли протягом кінця XIX – першої половини XX ст., і не всі аспекти цієї дискусії можна вважати вичерпаними досі.

Історичні твори мають зовнішні особливості, які змушують думати про невідповідність історії традиційним уявленням про науку:

- нарративна форма викладу з усією її гнучкістю і багатозначністю;
- дискусійність більшості положень і висновків;
- періодичні тематичні і методологічні (а то й ідеологічні!) потрясіння (кризи, повороти);
- винятково щільний зв'язок з аудиторією, публікою, громадською думкою.

Усе це разом породжує сумніви щодо статусу історії як строгої і об'єктивної науки. Зверхнє ставлення до історії виникає на перетині двох ілюзій: 1) переконанням, що кожен є компетентним в питаннях історії, як правило, плутаючи історію з соціальною пам'яттю; 2) міфом, що «наука» – це щось бездоганно істинне і водночас дуже незрозуміле. Буденна свідомість пересічного обивателя сприймає чітку самообмеженість «строгих наук» (математики, фізики) за абсолютну істинність, за верх інтелекту, а інтелектуальний демократизм історії – за безсилість, легковажність і демагогію.

Протиставлення історії і науки виникло на ґрунті *сциєнтизму* XIX ст., для якого притаманним було уявлення про те, що наука встановлює закони, що вона забезпечує передбачуваність типу «якщо відбудеться подія А, то обов'язково відбудеться і подія Б». Саме тоді з'явився поділ на «науки про дух» (які розуміють) і «науки про природу» (які пояснюють). Згідно з цією *сциєнтистською* епістемологічною концепцією, наука вивчає тільки загальне, тільки події, що повторюються. Звичайно, поряд із такою наукою історія, яка вивчає оригінальні події, виняткові ситуації, не могла бути беззастережно зарахованою до числа «наук».

На основі такого розуміння науки у XIX ст. сформувалися два прямо протилежні погляди на те, чи є історія наукою, – позитивістський і істористський.

Філософія знання в її класичній, прийнятій у XIX ст. формі, називається *позитивізмом*.

Нам важливо повторити його основні постулати не просто щоб віддати данину його колишній впливовості. Річ у тім, що вплив позитивізму постійно відчувається сьогодні: по-перше, багато хто з сьогоднішніх істориків знаходиться на позиціях позитивізму – стихійно-несвідомо чи войовничо-усвідомлено; по-друге, більша частина з усього найяскравішого і найпліднішого, створеного протягом ХХ ст., було здійснено під знаком протесту проти позитивізму.

Позитивістські схеми були втіленням апофеозу натурфілософського підходу (який виник ще в XVII ст.), у межах якого головною метою пізнання взагалі і наукового пізнання зокрема було пізнання Природи. Відповідно до цього суспільство і людина розглядалися як частини природи, що підкоряються загальним природним законам. По суті, останньою точкою натурфілософії стала висунута Ч.Дарвіном теза про спорідненість людини і мавпи.

Відповідно до позитивістського погляду на сутність історичного дослідження, історичне знання дійсне лише остільки, оскільки воно відповідає науковому методу. А науковий метод – один і для вивчення природи, і для вивчення людини – це позиція методологічної єдності всіх форм систематичного вивчення людини і природи. З погляду позитивізму, історія, щоб бути повноцінною наукою, має застосовувати ті самі процедури, що й природничі науки, і її результати слід оцінювати з позицій наукових стандартів. (Інша справа, наскільки історія насправді задовольняє цим вимогам).

Отже, історикам відводиться роль «хранителя часу»: першочерговий обов'язок історика полягає в збиранні фактів про минуле – фактів, справжність яких встановлюється методом критичного аналізу першоджерел. Ці факти і визначають характер пояснення чи тлумачення минулого. Погляди і цінності історика жодним чином не мають впливати на цей процес; дослідник повинен зосередитися тільки на фактах і узагальненнях, які з них логічно витікають. Огюст Конт (1798–1857), найбільш впливовий філософ-позитивіст ХІХ ст., вважав, що історики з часом відкривають «законои» історичного розвитку.

Цікаво зазначити, що Пантелеймон Куліш конспектував О.Конта, і в його величезних працях 70–80-х років ХІХ ст. «История воссоединения Руси» і «Отпадение Малороссии от Польши» помітні сліди знайомства з позитивістськими історіософськими схемами. А Володимира Антоновича, учителя М.Грушевського, сучасні оглядачі називають першим позитивістом в українській історіографії. Сам Михайло Грушевський говорив, що до сьомого тому своєї «Історії України-Русі» він був позитивістом, а далі діє як «історик-соціолог».

Позитивізм узяв на себе місію «підняти» історію на рівень науки. (І тодішня історія таки потребувала цього!). Але позитивісти фактично намагалися зробити з історії «емпіричну науку на кшталт метеорології» (Р.Колінгвуд)¹⁰.

Одна з грандіозних спроб перетворити історію на «строгу науку» – позитивістський проект – дав сумнівні результати і тільки загострив питання про епістемологічний статус історії.

Історики XIX ст., особливо прихильники позитивістських поглядів, як от лорд Актон (1834–1902), вважали, що остаточна межа наукових досліджень буде досягнута тоді, коли вивчення першоджерел витягне на світ Божий повну множину фактів. Це була ілюзія, і пов'язана вона була з надто вузьким розумінням змісту історії і джерела: коли Актон наприкінці століття писав, що «майже всі свідчення, які можуть з'явитися, вже доступні нам зараз»¹¹, він мав на увазі лише найбільші зібрання державних архівів. Від часів Актона поняття предмета історії надзвичайно розширилося, а цілі категорії джерел, про існування яких історики XIX ст. навряд чи здогадувалися, були визнані достатньо важливими. Зіткнувшись з буквально безмежним, принаймні теоретично, змістом історичної науки, історики змушені були якнайретельніше проаналізувати поняття історичного факту.

Інша точка зору відстоювалася у XIX ст. прихильниками історизму (вона відповідає іншому філософському напрямку – ідеалізму): слід чітко розмежувати те, що пов'язане з людиною, і природними явищами. Якщо природні явища можна осягати лише зовні, то справи людські мають суттєвий «внутрішній» вимір – наміри (мотиви), почуття і менталітет дійових осіб. Отже, реальність минулих подій можна пізнати лише з допомогою уяви, ототожнюючи себе з людьми минулого, а це залежить від *інтуїції* і *емпатії* – якостей, яким немає місця в класичному понятті наукового методу. Отже, історичному знанню притаманна об'єктивність, але істина, яку воно відкриває, ближча до художнього розуміння правди, ніж до наукового. Більше того, історики мають справу з окремими, унікальними подіями. Закони суспільних наук не придатні для вивчення минулого, а історія не має власних узагальнень чи законів. Людська поведінка може бути пізнана завдяки своїй раціональності чи, принаймні, інтенціональності. Людська діяльність є вибором засобів у залежності від мети. Її не можна пояснити причинами і законами, але її можна *зрозуміти*. З погляду логіки, пояснення історика не відрізняється від пояснення звичайної людини: історик користується здоровим глуздом, «природним розмірковуванням». Історик застосовує до минулого ті самі типи пояснень, які дозволяють йому самому зрозуміти пережиті ним особисто ситуації чи події. Вражений цією особливістю історії, класик старої французької історіографії Шарль Сеньобос (1854–1942), намагаючись визначити місце історії серед решти наук, навіть написав: «Історія – це не наука, це всього лише пізнавальний прийом»¹².

На зламі XIX і XX ст. почала змінюватися парадигма суспільствознавства. Цей процес був пов'язаний з усвідомленням відмінностей природи і культури, відмінності природних об'єктів від соціальних і, як наслідок, появою культурно-центристської дослідницької парадигми. Розуміння культури як другої після природи онтологічної реальності означало відмову від її інтерпретації як діяльності, спрямованої на реалізацію природної сутності людини.

Коли культура була відкрита як особлива реальність, як продукт історії і сама історія людини, почалося освоєння простору «під назвою людина».

Проти крайнощів натуралізму позитивістської соціології і історіографії виступили *неокантіанці*. Німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833–1911) звинуватив позитивістів у спотворенні минулого шляхом його пристосування до понять і методів природничих наук.

У своїй головній праці «Вступ до наук про дух. Критика історичного розуму» (1883) Дільтей радикально відокремив гуманітарні науки, як науки про дух, від природничих. Визнаючи загалом психофізичну природу людини, вчений доводив, що на відміну від природознавства, яке опосередковано досліджує предметні явища, гуманітарні науки мають справу з пізнанням духовного світу людей. Вони вивчають не зовнішні явища, а власний досвід людини, її духовний світ. Тому головним принципом наук про дух є безпосереднє внутрішнє переживання, у якому людина усвідомлює своє існування у світі. Подібність психічних структур, душевного світу різних людей відкриває можливість співчуття, співпереживання, а це, своєю чергою, – розуміння чужого внутрішнього світу, мотивів діяльності і символів, закодованих у культурі. Звідси – важливий пізнавальний принцип Дільтея: «природу ми пояснюємо, а духовне життя розуміємо»¹³.

Теоретик «*філософії життя*» Дільтей мав значний вплив на своїх сучасників – німецьких філософів і соціологів Генріха Ріккерта, Вільгельма Віндельбанда, Едуарда Шпрангера.

У ХХ ст. концепції природи науки зазнали радикальних змін. Сьогодні науковість уже не ототожнюється з природознавством. Стало зрозумілим, що визначення науки через закон є не досить правомірним. Та й наукові закони позбулися того суто детерміністського характеру, який вони мали в позаминому столітті, а сучасна фізика стала вірогіднісною (квантова фізика, квантова механіка, теорія вірогідностей, теорія відносності).

Сьогодні індуктивне мислення і пасивне спостереження більше не вважаються винятковими ознаками наукового методу. У середині ХХ ст. були запропоновані інші визначення «науковості». Найбільшого поширення набула ідея Карла Поппера (1902–1994) – впливового філософа ХХ століття, фахівця в галузі філософії науки.

Карл Поппер в основу свого визначення науки поклав *принцип «фальсифікації»*: судження, яке неможливо «фальсифікувати», тобто довести, що воно є помилковим, – не може вважатися науковим. Висловлювання є науковим, якщо – і тільки якщо – логічно можливо його заперечити. К. Поппер наполягає, що наукове знання складається не з законів, а з найбільш оброблених на даний момент гіпотез; це швидше проміжне, ніж остаточне знання. Пізнання рухається вперед шляхом створення нових гіпотез, які виходять за межі наявних даних і які підлягають перевірці подальшими спостереженнями, які можуть підтвердити чи заперечити гіпотезу. Оскільки ж гіпотеза перебуває поза межа-

ми відомого, вона неминуче пов'язана з творчим осяянням і польотом фантазії, причому чим він сміливіший, тим краще. Отже, науковий метод – це діалог між гіпотезою і спробою її заперечити, або між творчою і критичною думкою.

Трактування історії як науки відповідно до сучасного (ширшого) розуміння сутності науки запропонував, зокрема, відомий англійський філософ і спеціаліст у галузі формальної логіки, історик за фахом Робін Колінгвуд (1889–1943). Його рукописи, надруковані вже після його смерті у вигляді книги «Ідея історії», і сьогодні з пошаною цитуються професійними істориками.

Колінгвуд виходить з того положення, що слово «наука» означає всякий організований комплекс знання¹⁴. Відповідно до цього визначення історія впевнено класифікується як наука – адже її положення мають висновковий характер, і вони засновані на доведенні: «Історикові не дозволено претендувати бодай на зернятко знання, якщо він не може виправдати своєї претензії, виклавши першою чергою собі, а другою – будь-кому іншому, хто здатен і бажає простежити його доведення, підстави, на яких ґрунтується те новоздобуте знання». І в цьому історія схожа на будь-яку іншу науку, бо необхідність підтверджувати будь-яку заявку на знання наведенням підстав, на яких воно ґрунтується, є універсальною ознакою науки. І навпаки, у цьому історія не є різновидом пам'яті, а пам'ять не є історією, адже «історія є певним різновидом організованого або висновкового знання, тоді як пам'ять узагалі і не організована, і не висновується»¹⁵.

Водночас історія, як і кожна інша наука, має свою специфіку. Зокрема, Колінгвуд виділяє таку особливість, що історики не мають змоги безпосередньо спостерігати досліджувані події, не відтворюють їх у своїх лабораторіях і не здійснюють експедицій до тих країн, де вирують події. При цьому він висловлює гостре і влучне спостереження: історики не тільки не можуть відтворювати і безпосередньо спостерігати події людської історії, а й не мають у цьому потреби! Таке безпосереднє спостереження не навчило б істориків нічому такому, про що вони хотіли б довідатися.

У «точних» науках вихідними засновками є припущення, тоді як в історії вихідними точками є не припущення, а факти. І висновки у неї – зовсім іншого типу: у точній науці це висновки про речі, що не мають жодного особливого прикріплення до простору чи до часу («якщо вони є де-небудь, то вони скрізь, і якщо вони є в котрийсь час, то вони є і в усі часи»); тоді як в історії це – висновки про події, кожна з яких має свої власні місце й дату¹⁶.

За Колінгвудом, історик-науковець ніколи не повторює готових тверджень – незалежно від того, де він на них натрапив, у інших історичних творах чи в джерелах. Він не слідує «авторитетам» і «заповітам», він бере повідомлення на тортури, відповідно до Беконової дослідницької позиції¹⁷.

В світлі сучасного розуміння суті наукового пізнання дискусії навколо питання про можливість визнання за історією статусу науки значно слабша-

ють, але не зупиняються зовсім. Певні особливості історичної науки дають підстави для продовження дискусій:

1) Сфера дії уяви в історії є значно ширшою, аніж, наприклад, у природничих науках. Дія уяви в історії не обмежується функцією створення гіпотез, але пронизує все мислення історика. Адже історика турбує не тільки пояснення минулого, він також намагається відтворити і реконструювати його, – а без уяви неможливо проникнути в менталітет і атмосферу минулого. Історик прагне проникнути в духовний світ творця джерела. Відтворення індивідуальної поведінки вимагає не тільки логічних і критичних навичок, а й почуття причетності, і інтуїції (*емпатія*).

2) Ще одна принципова відмінність між історією і природничими науками: вагомість пояснень, висунутих істориками, є значно меншою, ніж сциєнтифічні пояснення. Інтерпретація навіть відомих фактів стає предметом нескінченних сперечань. Старі гіпотези здебільшого не заміщаються новими; усі вони продовжують існувати і користуються прихильністю різних груп істориків.

Сучасний теоретик історичної науки Франклін Анкерсміт віззначає парадоксальну особливість історичної науки: якщо в математиці кожна нова фундаментальна праця «закриває» тему і відправляє її в підручники, то в історії – тільки дає поштовх новим дискусіям:

«Як це не дивно, чим потужнішою і авторитетнішою є інтерпретація, тим більше письма вона породжує. Великі книги в галузі історії: праці Ранке, Токвіля, Маркса, Буркхарда, Хейзинги, Мейнеке чи Броделя – не кладуть край історичним дебатам, не повідомляють нам відчуття, що тепер ми нарешті таки знаємо, якими були насправді речі в минулому і що нарешті досягнута ясність. Навпаки, ці книги виявилися найпотужнішим стимулом для появи більшої кількості письма; їх вплив, таким чином, віддаляв нас від минулого замість розташування його на такому собі п'єдесталі в історіографічному музеї для того, щоб ми могли оглядати його з усіх можливих перспектив.

По-справжньому цікавий історичний текст не приводить до самоліквідації (закресливши відповідний пункт в списку історичних проблем)...

Якщо у нас є тільки одна історична інтерпретація якоїсь історичної теми, то у нас немає інтерпретації взагалі. Інтерпретативний спосіб спостереження минулого може бути визнаним як такий тільки за наявності інших шляхів спостереження минулого. Нарративні інтерпретації взаємно визначають одна одну, і тому вони завдячують своєю ідентичністю своїм інтертекстуальним відношенням.

Отже, максимум ясності в історіографії може бути отриманий тільки завдяки швидкому збільшенню кількості історичних інтерпретацій, а не в результаті спроб зменшити їх число. Тому історіографія ніколи не може дозволити собі забути своє минуле; навіть попередні інтерпретації, які ми відхиляємо сьогодні, треба все ще пам'ятати, щоб визначити ідентичність їх інтерпретацій, яким ми віддаємо перевагу сьогодні»¹⁸.

3) Історична подія, як правило, з'являється і розгортається в оточенні сонму різноманітних факторів. В силу цього ми змушені ставитися серйозно до проблеми альтернатив в історії. Альтернативність історичного процесу, принаймні окремих його вузлів, створює трибуни для різних соціальних сил суспільства для відстоювання свого права на суспільне існування.

Загалом область безспірного знання в історії є меншою і за обсягом, і тим більше за значенням, ніж у природничих науках. Звідси виникають сумніви, чи є історія наукою, чи «недонаукою», чи це наука на початковій стадії становлення, «наука у дитячому віці», чи це «гібридна» наука, чи дисципліна «між наукою і мистецтвом»¹⁹. Сучасний британський історик Джон Тош, впевнено викладаючи методологічні засади історії як науки, однак вказує на складність її визначення:

«Історію не можна визначити як гуманітарну чи суспільну науку, не втрачаючи при цьому значної частини її природи. Надто часто ми припускаємося помилки, наполягаючи, що історія належить до однієї з категорій, заперечуючи при цьому іншу. Історія – це гібридна дисципліна, і своєю чарівністю і складністю зобов'язана саме тому, що несе в собі риси обох категорій.

...Різноманітність інструментарію істориків підтверджує... факт: історія по суті є гібридною дисципліною, що поєднує властиві науці технічні й аналітичні процедури з уявою й стилем, притаманними літературі...

Історія завжди важко піддавалась логічним дефініціям. Але тепер більше, ніж будь-коли, її можна адекватно охарактеризувати лише в категоріях парних протилежностей. Вона займається і подіями, і структурами, індивідом і масою, ментальністю і матеріальними силами. Самі історики повинні поєднувати нарративні навички з аналітичними, виявляючи як співпереживання, так і відстороненість. Їх дисципліна – це і наука, і мистецтво; коротше... історія – це гібрид, який не піддається класифікації»²⁰.

1.3. Предмет і завдання методології історії

У загальному визначенні, методологія – це наука про структуру, логічну організацію, засоби і методи будь-якої діяльності. Це галузь знань, яка вивчає засоби, принципи організації пізнавальної і практично-перетворюючої діяльності людини, розглядає найбільш суттєві особливості і ознаки методів дослідження. Нині методологія є окремою науковою дисципліною, яка вивчає технологію проведення наукових досліджень; опис і аналіз етапів досліджень і низку інших проблем; правила виведення одних знань з інших, методів, прийомів, операцій наукового дослідження у всіх галузях науки і на всіх етапах дослідження²¹.

Методологія історії – це сукупність припущень, умовиводів, доведень,

обґрунтувань, які, базуючись на теоретичних уявленнях історії як науки, повинні дати відповідь на питання про те, як і якими методами та інструментами можна добувати нові відомості про об'єкт дослідження. Ключовим тут є, мабуть, коротке і невизначене слово «як». Адже головним змістом методології історії є не продукування готових рецептів з «написання історії», а розмірковування над природою, парадоксами, підводними каменями історіописання і, якщо хочете, секретами майстерності історика.

Серед фундаментальних проблем методології історії – питання щодо природи історичного дослідження:

- наскільки надійною є основа наших знань про минуле?
- чи можна приймати історичні факти на віру?
- чи здатні історики бути об'єктивними?

Методологія історії вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання, розкриває основні поняття історичної науки, виробляє її категорії.

Категоріями називаються найбільш загальні поняття, які концентрують знання про найважливіші відношення, властивості і зв'язки навколишнього світу (історичний час, історичний факт, локально-історичний і т. ін.)

Принципи – це вихідні поняття науки, які визначають основні способи розв'язання наукової проблеми. Принципи висувають певні вимоги, якими повинен керуватися кожен дослідник у своїй галузі науки. (В історичній науці: *принцип історизму, принцип об'єктивності, ціннісний підхід*). Від дотримання вимог, що випливають з цих принципів, залежить успішне застосування істориком відповідного методу, який виступає в якості засобу пізнавальної діяльності.

Наукові *методи* – це сукупність спеціальних прийомів, норм, правил, процедур, що регулюють діяльність історика і забезпечують розв'язання дослідницького завдання.

Методи подуковуються на основі наукової теорії. Своєю чергою, методи забезпечують набуття нових знань, розвивають і збагачують теорію.

Але головне, що дає методологія історії, – вивчення *суб'єкта історичного пізнання* – історика, його творчої лабораторії, його психології, його поведінки.

Методологія – це не креслення, за яким виточують деталь. Методологія – не інструкція для пізнання і написання історії. Методологія сама по собі не створює історіографію, не гарантує досягнення істини. І все ж осмислення методологічних проблем історіописання є надзвичайно корисною справою, каталізатором поступу у вивченні історії, інтенсивним джерелом творчих потенцій «практикуючих істориків». Вона заряджає енергією, утримує від повторення типових помилок, попереджає про інтелектуальні пастки, піднімає планку вимогливості. Отже, методологія – це гігієна, гімнастика і енергетик для історика.

II. ПРЕДМЕТ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

2.1. Об'єкт історичного пізнання

Відомий англійський філософ та історик Робін Колінгвуд, прагнучи вести розмову про предмет історії у всій його серйозності і складності, змушений був ставити кілька запитань: що саме ми робимо, коли вивчаємо історію? для чого ми це робимо? із чим ми маємо справу, тобто яка істинна природа того, що ми називаємо минулим?²²

На ці запитання часто дають просту відповідь: це наука про минуле. Але ця простота і очевидність є оманливою. Оманлива чіткість і зрозумілість такої відповіді радше свідчить про нерозуміння справжньої глибини питання.

Насамперед слід усвідомити: не можна змішувати історичне знання і знання про минуле в цілому. Знання про минуле існує в найрізноманітніших інтелектуальних системах – філософії, міфології, релігії, мистецтві, природничих науках і, звичайно ж, у суспільних науках. Історія цікавиться минулим лише в тій частині, яка наповнена свідомим прагненням людей **змінити** суспільство.

Як саме співвідносяться історія і минуле, можна пояснити тільки через використання категорій об'єкта і предмета дослідження.

Розрізнення об'єкта і предмета дослідження – імператив сучасної науки, і їх визначення є стандартною вимогою до дисертацій і магістерських робіт. Водночас далеко не всі дослідники розуміють суть і призначення такого розрізнення, і випадки відверто формальних визначень, а то й просто безглузких формулювань, доволі часто трапляються.

Фундаментом розмежування категорії об'єкта і предмета є та обставина, що дійсність людинапізнає вибірково – в залежності від того, що саме її цікавить в ній і які завдання вона при цьому вирішує. У категорії *об'єкта* закладена проста констатація існування того чи іншого фрагмента дійсності – планети, людини, суспільного інституту.

Об'єкт дослідження – це ті предмети, події, явища, на які (безпосередньо) спрямована пізнавальна діяльність дослідника.

Для хіміка це різні речовини, для геолога – земля, для зоолога – тварини. Спільним для цих та інших природничих наук є те, що властивості, ознаки і якості об'єкта свого дослідження вчені можуть вивчати на ньому самому, препаруючи, зважуючи, нагріваючи чи охолоджуючи його тощо.

На відміну від природознавців, історик позбавлений можливості вивчати людину в минулому на самій цій людині в минулому.

Однак не існує такої галузі людського пізнання, яка б охоплювала якийсь об'єкт цілком, в сукупності усіх його внутрішніх і зовнішніх відношень. Один і той об'єкт може бути досліджений різними науками, кожна з яких цікавить

строго визначена сукупність відношень об'єкта, які підпорядковуються певним загальним закономірностям. Наприклад, фізика розглядає людину як тіло з погляду законів механіки, хімія – як агрегат речовин, біологія – як форму життя. Різні науки можуть розглядати один і той же об'єкт, але в різних аспектах. Відповідно, і окремі наукові дослідження можуть мати свій власний *предмет*, виділяючи в межах загального предмета своєї науки фрагментовані сукупності відношень.

Розрізнення предмета і об'єкта дослідження вперше ввів у 1904 р. австрійський філософ Рудольф Амезедер. Основна структурна відмінність предмета від об'єкта полягає в тому, що до змісту предмет входять лише головні, найбільш суттєві (з погляду певного дослідження) властивості і ознаки²³.

Предмет дослідження – це те, як ми бачимо певну річ, точка зору, під яким ми її розглядаємо. Відповідно, до категорії предмета входять не лише ті внутрішні і зовнішні відношення об'єкта, який нас цікавить, а й наш інтерес до цього об'єкта і весь теоретико-методологічний апарат, який ми використовуємо для його дослідження.

Об'єкт історичного пізнання – це минуле, те чого вже немає. Отже, об'єкт дослідження є недоступним прямому спостереженню дослідника.

Історія досліджує невідтворювані факти. За образним висловом Жана-Клода Пассрона, це «робота із втраченими об'єктами»²⁴.

Історик позбавлений можливості безпосереднього контакту з минулим. Але навіть якби такий контакт був, тобто якби історик міг спостерігати минуле безпосередньо, то все одно він не мав би змоги його повно описати, оскільки в своєму багатстві дій і наслідків воно є нескінченним.

Історія має справу з *втраченими об'єктами*, а тому працює з *уявними об'єктами*. Основне місце в конструюванні історії належить *уяві*. Адже переносити на певну історичну ситуацію схеми пояснення, випробувані на сучасності, ставити себе на місце тих, кого вивчаєш, означає викликати цю ситуацію і цих людей у своїй уяві. Причому, уява задіюється не тільки в конструюванні історичних фактів, а й у дослідженні причин, у т.зв. історичному поясненні.

Отже, насправді об'єкт історії – синтетичний; це *модель* минулого, а не саме минуле.

Моделювання – це дослідження об'єктів, явищ і процесів не безпосередньо, а за допомогою їхніх заміників – моделей. У процесі моделювання експеримент у природі замінюється експериментом на моделі²⁵.

Історичне пізнання має опосередкований характер. В процесі свого дослідження історик не має справи з минулою дійсністю, але тільки з мисленням, висловлюванням про неї чи описанням її, тобто з мовою. Своєрідністю об'єк-

та історичних досліджень є те, що ми вивчаємо властивості об'єкта наших досліджень не на ньому самому, а за допомогою його своєрідних заміників, які мають різний ступінь достовірності, – археологічних пам'яток, письмових джерел, тих змін, які були внесені людиною в навколишнє середовище. Документи завжди пишуться з певної точки зору, передбачаючи цілком певну мету та аудиторію, і якщо ми не зуміємо все це з'ясувати, то можемо бути введені в оману. Метафора дзеркала (у якому відображається минуле) для позначення історичного джерела сьогодні вважається хибною: якщо джерело і є дзеркалом, то кривим.

Джерела дають лише своєрідний метафоричний контакт з минулою дійсністю. Історик ніколи не має справи з «об'єктивними фактами», а завжди тільки з їх інтерпретацією. Він не інтерпретує факти, а реінтерпретує їх інтерпретацію навіть тоді, коли спирається тільки на джерело і не використовує наукових результатів своїх попередників.

Звідси – необхідність верифікації (підтвердження, тобто доведення правильності припущення-гіпотези – як за допомогою досліду, так і за допомогою зв'язного логічного доведення) результатів дослідження. *Верифікація* моделі – це встановлення міри її відповідності тому об'єкту, який вона моделює, властивості якого відтворює. У природничих науках процес верифікації моделі відбувається шляхом порівняння моделі з реальним об'єктом, що існує в момент його моделювання. В історії верифікація полягає в порівнянні моделі не з самим об'єктом, а з іншими знаннями:

1) «реальні знання», тобто знання про минуле, що мають характер аксіом (знання, які не спростовані дотепер);

2) «попередні», інші моделі, створені іншими дослідниками, а не нами;

3) залучення знань про сучасні соціальні процеси.

Історик практично позбавлений можливості ставити експеримент, і щоб підтвердити результати своїх досліджень, змушений звертатися до більш гіпотетичних критеріїв перевірки достовірності пізнання: або до соціальної практики взагалі, або до сукупної практики історичних досліджень, або до вихідного джерельного знання. Створювана таким чином «контрольна система» ґрунтується на несуперечливості і узгодженості істинних історичних знань одного з одним, із загальнонауковою картиною світу і з сучасною соціальною практикою.

Оскільки безпосереднє чуттєве сприйняття об'єкта історії неможливе, то пізнання в історичній науці має реконструктивний характер. Причому, історична реконструкція відрізняється від природничої: вона суб'єктивізована не тільки на дослідницькому рівні – вченим-істориком, а й на рівні джерел – їх творцями.

На основі припущення, що історик, можливо, не просто реконструює минуле, а **конструює** його, постає ідея *конструктивізму* – посиленої відповідальності історика за результати своєї творчості.

Специфіка історичної науки також полягає в якісному співпадінні суб'єкта і об'єкта пізнання (і той, і інший наділені свідомістю): «об'єктом історії є ні що інше, як людський суб'єкт» (Поль Рікер). Хоч це співпадіння не є тотожністю. Історичне пізнання є можливим завдяки однорідності суб'єкта і об'єкта пізнання. Більше того: історія є не тільки предметом знання, вона сама є самопізнання. Цим забезпечується спадкоємність, тяглість історичного процесу.

Головна особливість об'єкта історичного пізнання: історичний процес є свідомою цілеспрямованою діяльністю людини. Об'єкт пізнання (людина) постійно змінюється, постійно прагне змінити навколишній світ і змінитися сама. Культура – це змінена людиною природа і змінене суспільство. У цьому сенсі історія є наукою про культуру і культурне людство.

Людина наділена вільною волею, її поведінка не піддається жорсткому програмуванню, з огляду на що в історії прогнози є ненадійними, і буває важко визначити мотиви вчинків того чи іншого героя минулого. Суспільне життя виступає як складне сполучення суб'єктивних і об'єктивних відношень.

Суспільство постає перед дослідником як організм, що постійно змінюється. Більше того, історіографія є частиною самого історичного процесу; історичні події не повторюються в незмінному вигляді, бо люди, враховуючи історичний досвід, не повторюють старих помилок. Отже, можна сказати, що історик своїм науковим спостереженням впливає на предмет свого дослідження – людське суспільство.

Чому не треба боятися суб'єктивності історика: історик, свідомий своєї суб'єктивності, якщо це гідний поваги інтелектуал, прагне подолати власну ідеологічну і світоглядну заангажованість, бореться за свою внутрішню свободу, у тому числі свободу від своїх світоглядних стереотипів. Історик, який пише історію, створює самого себе. Він перемагає свою суб'єктивність, піднімаючись до висот раціональності. Заняття наукою виробляє в історика критичне мислення, яке дозволяє контролювати свою діяльність, а також покладає на нього певні моральні і професійні зобов'язання, яким він повинен слідувати.

Специфіка соціальної реальності як об'єкта дослідження постає як залежність об'єкта від результатів спостереження. Щодо соціального світу є неприйнятним принцип, який завжди слугував основою для вивчення природного світу, а саме гіпотеза про незалежність об'єкта від результатів дослідження з боку суб'єкта. Представники природничих наук лише у XX ст. стикнулися з тим, що цей принцип не працює в деяких сферах природознавства (наприклад, у квантовій фізиці), однак до соціального світу він взагалі не придатний. Доки будь-хто просто розмірковує про соціальний світ, доти, звичайно, жодних наслідків для останнього це не має, але якщо результати розмірковувань висловлюються (екстерналізуються), то цим здійснюється вплив суб'єкта на соціальну реальність. Усяке нове (обнародоване) дослідження реальності, наприклад, текст, стає елементом реальності і тим самим змінює її²⁶.

Від вибору об'єкта дослідження залежить сам характер дослідження.

Наприклад, під тиском виклику з боку лінгвістики і етнології школа «Анналів» у 60–80-ті роки оновила розуміння об'єкта історичного дослідження: відмовилася від амбіції створення глобальної історії, зайнялася вивчення більш скромних об'єктів, а від дослідження матеріальних структур перейшла до вивчення ментальності. Водночас відновлює силу політична історія, а разом з нею – подієва історія. «З цього моменту стають можливими всі види історії: безмежність цікавості істориків спричиняє роздроблення об'єктів і стилів дослідження»²⁷.

Включення нових елементів історичної реальності до кола історіографічних сюжетів вилилося в лавиноподібну фрагментацію історії наприкінці ХХ ст. Поряд із звичними (національною, економічною, соціальною, політичною, військовою, аграрною історією і історією міжнародних відносин) з'явилися історія їжі й історія запахів, робітнича історія, історія міста, демографічна історія й окремо історія дитинства й історія старості, гендерна історія, екоісторія, історія ментальності і т. ін.

За своїм змістом об'єкт історії є безмежним:

Антуан Про: «Об'єктом історії може бути все: матеріальні предмети, суспільні групи, інститути, символи, техніки, сільськогосподарське чи промислове виробництво, форми обміну, території, види мистецтва і т. ін. ... Можу запрягтися чим завгодно, що немає такого сюжету, який не міг би стати об'єктом історії.

...Сфера потенційних об'єктів історії необмежена. Можна займатися – і займаються – історією всього: клімату, матеріального життя, техніки, економіки, суспільних класів; історією обрядів, свят; історією мистецтва, інститутів, політичного життя, політичних партій, озброєнь, війн, релігій, почуттів (кохання), емоцій (страху), чуттєвості, відчуттів (запахів); історією морів, пустинь і т. ін. Саме питання конструює історичний об'єкт, відкриваючи оригінальний зріз безмежного всесвіту всіляких фактів і документів»²⁸.

Важлива особливість історичного пізнання – його ретроспективний характер.

Ретроспективні висновки мають свою перевагу. Розглядаючи завершені процеси, історик може більш впевнено судити про їх генезис і підсумки. Тому йому доступне більш глибоке розуміння сенсу подій, ніж їх сучасникам. Історику не потрібно ламати голову над тим, хто здобуде перемогу в громадянській війні між Цезарем і Помпеем. Історик знає результат, і це знання накладає відбиток на роботу вченого.

З іншого боку, історики, знаючи результат, грішать **апологією**. Ігноруючи «момент» невідомості, історик втрачає сіль історії: людський вибір як вчинок.

Ще одна проблема: історика розділяє з діячами минулого світосприйняття. В цьому міститься ціла проблема: чи може історик, будучи продуктом свого часу і своєї культури, адекватно зрозуміти минуле?

Стоїть питання про комунікабельність різних культур, тобто наскільки представники однієї епохи чи культури здатні на діалог з представниками іншого історичного світу.

Наприклад, духовне життя середньовічної людини неможливо уявити без віри в диявола, демонічних істот, чаклунів і відьом. Тому достеменно розуміння середньовічної культури вимагає не простого раціоналістичного аналізу її складових, а розширених власних уявлень про реальне.

Отже, історик, який претендує на автентичне тлумачення минулого, повинен насамперед визнати історично відносний характер власного світосприйняття. Він повинен мати *відчуття* історії.

Мова людей постійно змінюється, в тому числі її понятійна складова. Тому завжди існує небезпека неадекватного перекладу мови документів на сучасну мову, викривлення змісту явищ минулого при передаванні їх у наших наукових категоріях.

Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. поширилася мода «наближати» до читача минуле. Деякі автори заходили так далеко, що знаходили в давнині капіталістичні фабрики, банківську систему, політичні партії і т. ін.

Імодернізація, і архаїзація минулого можуть привести до підміни понять і викривлення історії.

Анахронізм – це віднесення якоїсь події чи явища до іншого часу, внесення в зображення певного періоду рис, йому не властивих.

Існує й анахронізм методологічний: застосування методів наук про сучасне суспільство (соціологія, психологія) до минулих суспільств: «капіталізм» у Давньому Римі; «революція рабів»: «тоталітарний режим» Івана Грозного.

Щоб не лишедати зовнішню канву подій минулого, але й осмислити їх сенс, дослідник повинен зрозуміти минуле зсередини, намагаючись оцінити його в тих категоріях, якими оперували сучасники подій. Процес заглиблення вчужу психологію, співпереживання зазвичай іменується *емпатією*.

Щоб подолати обмеженість, умовність і суб'єктивність такого роду дослідження, побудованого на *вживанні*, був запропонований вихід: судити про мотиви (наміри, психологію тощо) учасників історичного процесу за свідченнями, проявами, які іменуються «діями». Цей підхід намітив ще Г.Ріккерт, але в чіткій формі його вперше сформулював М.Вебер, запропонувавши вважати первинним елементом соціального світу не «думку» чи якийсь «психічний акт», а людську дію як результат і зовнішній прояв психічних процесів²⁹.

2.2. Предмет історичного дослідження

Предмет історії як науки – поняття значно вужче, ніж поняття об'єкта.

Предмет пізнання – це певна цілісна сукупність найбільш суттєвих властивостей і ознак об'єкта пізнання, яка підлягає вивченню.

Об'єкт історичного дослідження – «живий» (комплекс; має безмежну кількість характеристик), а предмет дослідження – штучний (синтетичний). Треба бути пильним і не піддаватися ілюзії ототожнення властивостей предмета дослідження з властивостями об'єкта.

Слід розрізняти предмет дослідження в межах конкретного, окремо взятого, історичного дослідження і предмет історичного пізнання в межах історичної науки в цілому. Друге можна визначити як *концентроване визначення предмета історичного пізнання*. Із цього й розпочнемо розмову про предмет і призначення історії.

Будь-який опис людських дій є звичайним описом минулого, оскільки ці дії вже сталися на початок розповіді про них. Але **не всяке описання минулого – це історія**. Справді історичні події – це події, які мали наслідком зміну ходу історії. Більше того, це події, які стали наслідком свідомого наміру їх учасників досягти певної мети. Учасники справді історичної події мають уяві певний образ майбутнього, заради якого вони розпочинають боротьбу. Історику доводиться працювати з усією інформацією, що дійшла від минулого, але його метою не є описати «все підряд». Повне відтворення минулого – справа не лише фізично неможлива, а й позбавлена сенсу, бо вона не дає знання уроків минулого, не додає мудрості чи наснаги. Історики «спресовують» розповіді про рутинні повторювані цикли (наприклад, сільськогосподарські сезони в період середньовіччя) до лічених абзаців і, навпаки, ретельно розбирають матеріал, який містить «інтригу», – експресію прагнень, надій і сподівань, страхів і ілюзій, мереживо мотивацій. Банальні епізоди, відомі в професійному середовищі як «нежить у Наполеона в битві під Ватерлоо», історики відносять на периферію своїх зацікавлень.

Основи сучасного бачення предмета історичного пізнання заклав англійський історик і філософ Робін Колінгвуд. У своїй праці «Ідея історії» він дає вичерпні відповіді на питання: «визначення історії», «предмет історії», «як діє історія» і «яке призначення історії».

Обгрунтовуючи своє розуміння предмета історії, Колінгвуд починає з твердження, що історія розкриває *res gestae* – дії людей, що відбулися в минулому, і робить принципове уточнення: послідовність подій є послідовністю історичною, тільки якщо вона складається з *актів* (тобто свідомо вчинених дій), мотиви яких історик заново програє у своїй голові. Отже, «вся історія є історією думки». Інакше дії людей годі збагнути. Усе, що відбувається в історії, відбувається з волі людини, адже історичний процес складається з людських дій, а воля людини – це не що інше, як думка людини, що зовнішньо

виражається в дії. До речі, саме завдяки тій обставині, що розум є головною пружиною історичного процесу, робить цей історичний процес логічним: «історія є не чим іншим, як різновидом логіки». Отже: «Історія складається з дій, а дії мають внутрішню й зовнішню сторони; зовні вони – просто події, співвіднесені між собою в просторі й часі, але не інакше, а всередині вони є думками, поєднаними одна з одною логічними зв'язками». І ще одне принципово важливе зауваження: під думкою в цьому разі розуміється не будь-яка думка, а думка рефлексивна: «Історичне мислення – це завжди розмірковування, рефлексія, адже рефлексія є мисленням про акт мислення, і ми вже переконалися в тому, що таке все історичне мислення... Для того, щоб будь-який конкретний акт думки став темою для історії, треба, щоб це був акт не просто думки, а думки рефлексивної... Рефлексивна діяльність є такою, де ми знаємо, що ж саме ми намагаємося зробити, аби тоді, коли задумане буде зроблене, ми знали, що воно таки зроблене, пересвідчившись, що воно відповідає тому нашому стандартowi чи критерію, який був нашим початковим уявленням про нього. Тому це є таким актом, виконання якого нами уможливлюється тим, що ми заздалегідь знаємо, як це виконати... Рефлексивні акти можуть бути грубо описані як ті, що ми їх здійснюємо навмисне, і вони ж є тими єдиними актами, що можуть стати предметом історії. Виходячи з цієї точки зору, можна пересвідчитися, чому певні форми діяльності є, а інші не є предметом історичного пізнання»³⁰.

Отже, справжній предмет історії – думки і мотиви людей, які проявляються в їхніх діях.

Призначення історії

Отже, історія прагне пізнати суть людини і межі її можливостей.

Р.Колінгвуд: «...Історія призначена «для» самопізнання людства. Існує загальна думка, що людині важливо пізнати саму себе, і це означає пізнати не лише свої особливості, те, чим відрізняєшся від інших людей, а й свою природу як людини. Пізнати себе – це, по-перше, пізнати, що таке бути людиною; по-друге, – пізнати, як це бути людиною ось такого типу, як ти, і, по-третє, – пізнати, що значить бути людиною, якою є тільки ти й ніхто більше, крім тебе. Пізнати себе – це довідатися, на що ти здатен, а оскільки ніхто не знає своїх спроможностей, поки не спробує щось зробити, то єдиний спосіб про це довідатися – поглянути, що людина вже зробила. Отже, цінність історії полягає в тому, що вона показує нам, що людина зробила, а отже, й вчить нас, що таке людина»³¹.

Без знання історії народи були б змушені щоразу заново створювати культурний фундамент свого існування. Якщо надмірне перевантаження традицією уповільнює історичний рух народів, то забуття минулого призводить

до деградації. Історія відіграє роль своєрідної посередниці між поколіннями. Людина смертна, і тому забезпечити спадкоємність вона може тільки завдяки традиції; історичні ж знання – це найзмістовніша і найпотужніша частина людських традицій. Суттєва функція історії – нагромадження і збереження в пам'яті людства досвіду попередніх поколінь. Людський рід більше покладається на досвід, ніж на інстинкт, а тому ми не можемо жити без усвідомлення свого минулого.

Історія надає сучасному суспільству стійкості, стабільності, впевненості у майбутньому. Як окрема людина не може нормально існувати без пам'яті, так і суспільство не може бути здоровим без ретроспективної саморефлексії. Розуміння історії допомагає усвідомити свій борг перед минулими і наступними поколіннями, цінити нагромаджені культурні блага, з повагою ставитись до інших культурних систем.

Звичайно ж, різні покоління по-різному організовували процес осмислення минулого досвіду людства і вибудовували різні способи прилаштування своїх знань на користь своєї діяльності. Відповідно створювалися різні образи історії: «Історія – вчителька життя»; «Історія – володарка пам'яті»; «Історія – слуга пам'яті».

У домодерні часи панував статичний досвід осмислення часу: акцент робився на незмінності людської натури, яка знову й знову однаково проявляє себе в подібних обставинах; відповідно історія постачала зразки, які виконували навчаючі функції. Гасло такої історії було – *Historia est magistra vitae*. Історія була «філософією, що навчає на прикладах»³². В епоху, коли зміни розгорталися еволюційно, такий підхід мав рацію.

Про те, яку переконуючу силу мали історичні знання в ті часи, свідчить такий вражаючий факт:

Фрідріх фон Раумер, історіограф династії Гогенштауфенів, а також секретар Гарденберга, описує такий випадок: у 1811 р. в Шарлоттенбурзі на нараді керівник відділу в міністерстві фінансів Пруссії Ольссен енергійно відстоював план випуску чималої кількості паперових грошей для виплати боргів. Фрідріх фон Раумер палко пояснював згубність такого кроку, і коли вже не допомагали ніякі контраргументи, добре знаючи Ольссена, сказав із зухвалою сміливістю: «Пане таємний державний раднику, хіба ви не пам'ятаєте описану ще Фуکیدідом історію про те, якого лиха накоїв надмірний випуск паперових грошей в Афінах?». І Ольссен, який не хотів показати себе невігласом, спасував перед таким (вигаганим!) аргументом³³.

Так спрацювало стереотипне сприйняття історії як вчительки життя.

У XVIII–XIX ст. історія була поставлена на службу державі, і багато хто з відомих істориків займали найвищі державні посади. Жоден ідейний напрям чи рух у XIX ст. не обходився без «своєї історії».

Майже всі історики вважали, що національна держава є головним об'єктом історичних досліджень. Серед нового покоління істориків домінував погляд, що завдання історика полягає переважно у вивченні походження і розвитку держав та їх відносин між собою. Навіть спеціалізовані й скрупульозні наукові статті не виходили зазвичай за межі цього концепту; а величезні запаси наукового потенціалу витрачалися на публікацію об'ємних збірників документів, таких як «*Monumenta Germaniae Historica*» або «Описи державних документів», призначених забезпечити базові матеріали для національних історій³⁴.

В Англії провідні історики (А.Алісон, Г.Геллем, Т.Маколей) активно впливали на політичне життя, конструюючи минулу реальність, засновану на концепціях «вігів» і «торі». У Німеччині малогерманська школа, провідні представники якої були депутатами рейхстагу (Г. фон Зібель, Г. фон Трайчке), створювала концепцію національної історії. У Франції в середині XIX ст. два найпопулярніші історики, Л.А.Тьєр і Ф.Гізо, очолювали політичні партії-суперниці, а потім їх «замінили» інші історики – Л.Блан, А. де Токвіль.

Тоді історики зовсім не були спеціалістами тільки з минулого, а виконували роль суспільствознавців взагалі³⁵.

Справді, досвід певних подій минулих епох довго зберігав своє значення. Наприклад, Велика французька революція слугувала справжньою моделлю для революціонерів XIX ст. і в Європі, і в Латинській Америці. Просто кажучи, вони знали, як підготувати революцію, як її розпочати, і що буде потім. Схоже на те, що революції цілком осмислено поширювалися Європою, а потім і світом, з урахуванням історичних уроків.

З утвердженням історизму така історія почала втрачати вагу, натомість набирає сили прагнення вийти за межі буденного світу й усвідомити його універсальний контекст. Політичні та соціальні поняття стають інструментами керування рухом історії. Вони є не лише індикаторами, а й значною мірою факторами всіх тих змін, котрі в середині XVIII ст. охопили буржуазне суспільство. Осягнення історії як процесу в його постійній неповторності та зануреності в плин часу виключало відтепер можливість використання її як повчального зразка чи настанови. Успадкований історичний досвід не міг відтепер безпосередньо переноситися на очікування³⁶.

Ця історія дала суспільству потужний урок свободи. Саме завдяки історії, зазначає Колінгвуд, люди змогли зрозуміти, що вони є вільними, вони мають свободу дії. Завдяки історії відкрилася та істина, що навіть коли ініціатива, воля людей обмежується тими чи іншими суспільними обставинами, то це обмеження на діяльність людського розуму накладається не чимось іншим, а

ним самим (людським розумом). Бо історія – це наука про людську дію, причому саме про вільну діяльність³⁷. Історія вчила тому, що режими і інститути змінюються; отже, пізнання історії є діяльністю щодо десакралізації політики («республіканське», «революційне» виховання громадян).

Видатний французький історик Шарль Сеньобос (1854–1942) мету викладання історії в школі вбачав у тому, щоб зробити учнів здатними брати участь у громадському житті – для цього вони повинні розуміти те суспільство, у якому будуть жити. Зокрема, Сеньобос розумів, що історично освічена людина завдяки вивченню минулого пізнавала таку кількість трансформацій і навіть революцій, що вже не розгубиться, побачивши щось подібне в сучасності. Отже, історія лікує від страху перед змінами. З одного боку, знання історії звільняє від враження, що індивід безсилий змінити суспільство, а з іншого – позбавляє враження, що людська маса еволюціонує сама по собі і що прогрес є неминучим. Правильне розуміння того, як відбуваються зміни в суспільстві, дає історично освіченій людині відчуття власної сили, усвідомлення свого боргу і керівництва до дії.

Після 1870 р., коли у Франції розгортається масштабна реформа шкільної освіти, історія відіграла важливу роль. Історія, яка в шкільному курсі зайняла практично провідне місце, вчила школярів тому, що зміни – це нормально і їх не треба лякатися; вона також показувала їм, як громадяни можуть сприяти цим змінам. Інакше кажучи, у перспективі, пов'язуваній з розвитком по шляху прогресу і реформ, який дозволить суспільству балансувати між революцією і застоєм, з історії сподівалися зробити інструмент політичного виховання³⁸.

У певних країнах творення історії держави передувало створенню самої держави, наприклад, у Німеччині.

Багато хто з німецьких істориків, насамперед представники пруської (малонімецької) школи, самі брали участь у процесі об'єднання Німеччини і проводили цю лінію у своїх програмних працях. Так, 5-томна «Історія пруської політики» (1868–1886) Йоганна Дройзена, за загальним визнанням, одне з найвищих досягнень німецької історичної науки того часу, була задумана в період політичного затишшя, з метою нагадати про те, що борг Пруссії полягає в об'єднанні Німеччини. Таку саму спрямованість мала 5-томна «Історія Німеччини в XIX столітті» (1879–1894) Генріха фон Трайчке, історика, який завжди пишався своїм «гарячим серцем»³⁹.

Історики відіграли неабияку роль у формуванні української національної ідеї та в розробці проекту української державності – від «Книги буття українського народу» кирило-мефодіївців до «Історії України-Русі» М.Грушевського і «України на переломі» В.Липинського.

Між 1870 і 1930 рр. відбулася професіоналізація історії. Історики почали писати для істориків. Історики-професіонали орієнтувалися насамперед на слідування критеріям науковості і визнання колег, а не на успіх серед читачів чи досягнення прагматичних політичних цілей. У більшості своїй представники історичної науки відмовилися від претензій на роль філософів і наставників у повсякденному житті і були досить байдужими до масової аудиторії.

Віра в прогностичні можливості історії похитнулася, але не зникла повністю. Уроки історії зберігали свою цінність.

Свідченням цього є прикметний епізод з біографії президента США Джона Кеннеді:

Книга-бестселер американської історикині Барбари Такман «Серпневі гармати» (1963) про передумови та перший місяць Першої світової війни була однією з улюблених книг Дж.Кеннеді. У книзі є такий епізод: у приміщенні рейхсканцелярії після початку війни зустрічаються рейхсканцлер Теобальд Бетман-Гольвег і його попередник на цьому посту Бернгард фон Бюлов. Бюлов промовляє зі здивуванням: «Як це могло статися?». Бетман-Гольвег відповідає в тому самому дусі: «О, якби це можна було передбачити!». Отже, ніхто не хотів війни. Але в липні 1914 р. було надзвичайно важко зупинити рух до війни: обстановка стресу, давно сформовані стереотипи ворога, взаємна ненависть, цейтнот і багато інших факторів не дозволяли розраховувати на зважені і продумані рішення. Війна почалася, і це було одним з уроків історії: загроза війни не виникає в останній момент, і до її попередження треба готуватися заздалегідь.

Прочитавши книгу Такман, президент Кеннеді розпорядився придбати велику кількість примірників для Білого дому і всякий раз, вручаючи її комусь із відвідувачів, пояснював: «Я не хочу, щоб на питання, як це могло статися, мені довелось би відповісти: «О, якби це можна було передбачити!»⁴⁰.

Зміст предмету історичного пізнання не є чимось раз і назавжди заданим. Предмет історії постійно еволюціонує відповідно до еволюції інтересів і світогляду суспільства. Оскільки суспільні цінності змінюються, то, значить, інтерпретація історії підлягає постійній переоцінці, відповідно міняється предмет історії.

- Для Ранке і його сучасників апогеєм історичного процесу були суверенні національні держави, які переважали в Європі тих днів; вони були головним інструментом історичних змін, і доля людства в основному визначалася зміною балансу сил між державами. Цей світогляд серйозно порушила Перша світова війна: після 1919 р. на тлі оптимізму, породженого створенням Ліги Націй, викладанні історії в Британії набуло тенденції підкреслювати скоріше розвиток інтернаціоналізму в різні епохи⁴¹.
- Школа «Анналів» задекларувала: предмет історії – це людина в суспільстві, яка повинна виступати не як об'єкт, а як суб'єкт. Це – *антропо-*

логічний підхід: концентрування уваги на людській особистості. Відповідно розширюється і тематика дослідження: 1) ставлення в суспільстві до праці, власності, багатства і бідності; 2) людина і природа, способи впливу людей на природу; 3) категорії людського існування (життя і смерті, добра і зла, любові й ненависті); 4) жінка, шлюб, сім'я; 5) взаємодія між живим і трансцендентним світом; 6) сприймання історичного часу і простору; 7) взаємини особи і суспільства; 8) усвідомлення плеїд, державної і національної ідентифікації.

Наведемо приклади визначення предмета дослідження в конкретних історичних творах:

- Михайло Грушевський відповідно до своїх народницьких позицій у «Вступних замітках» до багатотомної «Історії України-Русі» проголосив зосередження на вивченні «соціального і культурного процесу», який один лише забезпечував – «через усі флуктуації політичного життя» – «цілість» і «тяглість» української історії⁴².

- Нова методологія модерністської французької історіографії заманіфестувала *«проблемний дискурс»*, *«проблемно зорієнтовану історію»*. Фернан Бродель, лідер школи «Анналів», у 50-ті рр. закликав відійти від традиційно-позитивістської «подієвої» історії, кликав «до іншої історії». Він пропонував переходити до ширших тем: історії різних людських суспільств, їхніх економічних основ, їхніх цивілізацій, історичної демографії, ментальності. Це – «структурна історія»: французькі історики в 50–60-ті рр. розробляли міждисциплінарні дослідження, надавали особливої уваги розробці великих комплексних тем, таких як «Історія і клімат», «Історія і лінгвістика», «Історія і психологія». Найкращими зразками цієї, структуралістської, історіографії стали праці *«Середземне море і світ Середземномор'я в епоху Філіпа II»* (1949) Фернана Броделя, дослідження про морську торгівлю Іспанії з Америкою у 1504–1650 рр. *«Севілья і Атлантика з 1504 до 1650 рр.»* у 12 томах П'єра Шоню (1955–1957), *«Селяни Лангедока»* (1966) Еммануеля Леруа Ладюрі.

У 1961 р. з усіх дисертацій, що були захищені у Франції, економічній і соціальній історії було присвячено 41%, а політичній історії – 20%, історії міжнародних відносин – 12%.

- П'єр Ренувен і Жан-Батист Дюрозель⁴³ (які не належали до школи «Анналів») у колективних працях *«Історія міжнародних відносин»* (у 8 т., 1953–1958) та *«Вступ до міжнародних відносин»* (1964) перейшли від традиційної «дипломатичної історії», що вивчала переважно діяльність урядів, до більш повної і широкої «історії міжнародних відносин»: вони доводили, що міжнародні відносини – це «історія відносин між народами», а вона пояснюється, своєю чергою, «глибинними силами» – географічними умовами, демографічними процесами, економічними і фінансовими інтересами, особливостями колективної психології, плином громадської думки, настроями. Відповідно до такої установки, у 60–70-ті рр. під керівництвом Ренувена була підготована низка докторських дисертацій, присвячених економічним і фінансовим взаємовідносинам Франції з іншими держа-

II. Предмет історичної науки

вами наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема, дослідження Раймона Пуадевена про франко-німецькі економічні відносини, Рене Жиро про «російські позики» і французькі капіталовкладення в Росії, Жака Тобі про капіталовкладення в Османській імперії.

- Німецька «соціальна історія» кінця 70-х – 80-х рр. предметом вивчення обирає не окремі явища чи особи самі по собі, а широкі суспільні процеси, які здебільшого не усвідомлюються їх учасниками: історію не можна інтерпретувати як науку про дух, бо не можна досліджувати епоху, виходячи з її власного саморозуміння.

Укотре предмет історичного пізнання зазнає масових змін в останній третині XX ст. У 1970-ті рр. на зміну «соціологічному повороту» прийшов «антропологічний поворот». У центрі уваги історичної антропології опиняється людина минулого з її досвідом і способом поведінки, обумовленими культурою того часу. На схилі XX століття ідеал «глобальної історії» виявився практично недосяжним; зосередження уваги на довгострокових «структурах» привело до уявлення про нерухомість історії. В історіографії відродився інтерес до «події» і «короткого часу»; опис знову почали вважати частиною історичного дослідження. Знову відродився інтерес до політичної історії. Зникло попереднє скептичне ставлення до сучасної історії. Економічна і соціальна історія поступилася дослідженню менталітету.

Тематика історичних досліджень цього періоду вражає своєю свободою: історія клімату, молоді, народження, смерті, хвороб і медицини, стан гігієни, історія сексуальностей, роль міфів, свят, кінофільмів, «історія спілкування», «історія уявлюваного», гендерні дослідження.

- У 70-ті рр. у Франції поширилося відчуття того, що тепер (завдяки потужній комп'ютерній техніці) можна «вимірювати» поведінку, уявлення і предмети так само, як задовго до цього навчилися «вимірювати» ціни і продуктивність праці. Найкращі риси структурної історії та історико-антропологічного підходу поєднала потужна тритомна *«Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.»* (1970–1979) Фернана Броделя⁴⁴.

- У 80–90-ті роки більшість французьких істориків перейшла «від погребя до горища», тобто від вивчення соціально-економічного базису суспільства до його ідейно-психологічних надбудов. Центр ваги перемістився з економіки на менталітет, на історію колективних уявлень і почуттів, а також на антропологію і біологію людини. Дослідження класів та інших соціальних груп поступилися дослідженню індивідуального способу життя і мотивів поведінки людей.

І на цьому еволюція смаків і зацікавлень не зупиняється. На межі XX і XXI століть освічена громадськість вимагає історії, що зверталась би до пам'яті, витоків, історії, яка б відволікала їх від сучасності, змушувала б їх розчулитися чи

обуритися. Сьогодні суспільство вже боїться не потонути в минулому, а втратити його. Сучасні запити суспільства роблять з історії місце пам'яті: вона стає втечею від сучасного і страхом перед майбутнім. У цьому – проблема не тільки для історії, але й для суспільства. Культ минулого є відповіддю на невідомість майбутнього і відсутність колективного суспільного проекту. Крах величних ідеологій залишає наших сучасників у стані повної розгубленості. Минула історіографічна традиція відходить на задній план. Але інтерес до історії не зникає: суспільство без історії нездатне вибудовувати плани⁴⁵.

Історіографія кінця ХХ ст. усвідомила проблему пізнання Іншого. Сьогодні, коли успіхи конкретних технологій випереджають їх суспільне осмислення, формується запит на дослідження здатності людини, зберігаючи свою ідентичність, перебувати в гармонії з навколишнім світом.

Ева Доманська: «Історія як знання, що показує зміни, які відбуваються в часі, повинна продемонструвати, що означає бути людиною не лише в культурному, але також і у видовому сенсі. Можливо, перед нею стоїть найважливіше завдання та виклик: демонстрація можливості творення та посилення почуття «спільної людськості» та видової солідарності; показ того, на чому воно полягало і як змінювалося, а також підтримка переконання про те, що варто бути людиною. Можливо, однак, вона стане також знанням про життя разом у спільнотах людей і не-людей; життя, що розуміється як у біологічному, так і в культурному сенсах. Зокрема, тому в сучасному історіописанні дедалі важливішими стають дослідження, присвячені зв'язкам між людиною та не-людськими тваринами, рослинами, речами та середовищем»⁴⁶.

III. СТРУКТУРА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Тематика історичних досліджень

Історичний твір починається з титульної назви, заголовка – теми.

Формулювання теми дослідження – це насправді вичленування його об'єкта. Із континуума історії, де немає початку і немає кінця, дослідник відокремлює його частину, яка опиниться в центрі уваги. Хронологічне вичленування є одночасно вибором на користь тієї чи іншої інтерпретації, це «не відмежування оброблюваного поля, а визначення тих змін, які ми маємо намір пояснити, і, значить, того питання, на яке ми збираємося відповідати»⁴⁷. Це також вибір акторів і епізодів: «У будь-якій історії імпліцитно міститься список персонажів і зміна декорацій. Якщо говорити про ту ж війну 1914 р., то очевидно, що інтрига не може бути однаковою, якщо ми розглядаємо тил, жінок, стариків, дітей чи якщо ми обмежуємося лише солдатами. Так само генеральська інтрига не тотожна солдатській. І історія матиме дещо інший сенс залежно від того, що ми вирішимо обстежити: шпиталі і цвинтарі чи тільки траншеї і міністерства»⁴⁸.

При обранні теми майбутнього дослідження виходять із загальноприйнятих стандартних критеріїв оцінки значимості, вагомості тієї чи іншої теми: наявність проблеми; актуальність; інтрига («новизна»).

Будь-яке історичне дослідження передбачає постановку наукової проблеми. Тобто виділяється невідоме в об'єкті і визначаються конкретні дослідницькі завдання, які розкривають коло явищ, що підлягають вивченню і визначають конкретні аспекти і цілі їх вивчення.

Проблема – це сукупність складних теоретичних і практичних завдань, рішення яких визріли в суспільстві.

Проблема в науці – це суперечлива ситуація, яка найчастіше виникає внаслідок відкриття нових фактів, які виходять за межі попередніх теоретичних уявлень⁴⁹.

Приклади наукових проблем:

- Роль революцій у суспільному прогресі.
- Відкриття Америки європейцями та його наслідки.
- Падіння імперій: порівняльна перспектива.
- Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид.
- Доля Веймарської республіки.
- Східна Європа – зона зустрічей цивілізацій.
- Виникнення української нації.
- Націоналізм і інтернаціоналізм у XIX і XX ст.

Цінність історичного дослідження визначається його *актуальністю*. Актуальність розуміється як здатність відповідати суспільному інтересу. Відповідно до концепції Кліффорда Гірца, у загальному вигляді суспільний інтерес

полягає в досягненні двоєдиної мети: стимуляція активності людства (оптимізм, активна життєва позиція) і самоконтроль людства (уникнення анархії). Мабуть, є підстави говорити про незмінні людські цінності, а значить, і про вічні теми: про мужність, силу духу, стійкість, шляхетність, взаємоповагу і взаємодопомогу. Водночас кожна епоха формує свій пакет актуальних тем, як бачимо на прикладі французької історіографії:

- У Середні віки (коли надзвичайно великий вплив мали патримонійні відносини) жваво цікавилися генеалогіями, шлюбними союзами, історією правління монархів. За інерцією цей підхід зберігався і при Старому порядку у Франції: Вольтер починає свою діяльність на історіографічному полі з «Історії Карла XII» (1731), за яким йде «Вік Людовика XIV» (1751). Але під впливом зрушень у суспільній свідомості Вольтер дійшов розуміння того, що набагато більшої уваги, ніж королі та їхні двори, заслуговують зміни в законах і звичаях, – те, що пізніше Гізо слідом за Вольтером назве цивілізацією.
- У добу романтизму, коли законодавцями історіографічної моди були Огюстен Тьєррі та Жюль Мішле, в центрі уваги опиняється народ як колективний герой історії. Особливе місце в історичних творах відводиться мальовничим деталям, місцевому колориту; одним з улюблених сюжетів стає Середньовіччя. Одним з питань, які хвилювали представників цієї епохи, були франкські корені французької нації.
- Історики так званої методичної школи у Франції (кінець XIX ст.), які були переконані, що пишуть суто наукову історію, ставили питання про націю і загальнонаціональні інститути, тобто найважливіші політичні питання свого часу. Лише після 1918 р., коли республіканський устрій став незаперечним фактом, були нарешті поставлені й інші запитання. Ці – економічні і соціальні – питання стали відображенням епохи, охопленої економічною кризою і класовою боротьбою.
- Укотре історіографічна конфігурація змінюється в 1970-ті рр. Ускладнення інтелектуального життя, відхід від марксизму, розкол робітничого руху, ріст індивідуалізму, в епоху феміністських рухів і загального виборчого права з 18 років в полі зору історії опиняються такі питання, як стать, смерть, свято⁵⁰.

У часи антикріпосницьких протестів улюбленою темою українських істориків була історія козаччини. Тематика і характер розмірковувань М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського дають нам підстави назвати їх істориками-народниками. А нове покоління істориків, починаючи з В.Липинського, склали школу істориків-державників: у період політизації українського національного руху і наближення революції думки істориків дедалі більше спрямовувалися на пошук еліти, можливих поводитирів нації.

Отже, кожна епоха не тільки має підстави до «переписування історії», але **повинна** переписувати історію: відмовлятися від забобонів і застарілих схем, скидати протрухлявілих кумирів, заповнювати «білі плями» колись заборонених тем, реагувати на появу принципово нових викликів.

Чудовою ілюстрацією того, як формується пакет актуальних проблем історичної науки відповідно до розвитку потреб та інтересів людства, є матеріали міжнародних конгресів історичних наук, які починаючи з 1900-го збираються кожні п'ять років. Скористаємося ґрунтовним оглядом тематики цих форумів, здійсненим видатним українським вченим Ярославом Ісаєвичем⁵¹, і в скороченому вигляді простежимо за логікою визначення провідних тем історичної науки.

За доби загострення національного питання і щемливих сподівань інтелектуальних сил на торжество раціональності й сили розуму, у три-можному підсвідомому відчутті катастрофи, яка насувалася, 1-й Міжнародний конгрес історичних наук (23–28 вересня 1900 р., Париж) говорив про засади історизму, вплив історичного мислення на споріднені науки, а також про роль історії в самоусвідомленні індивідуального обличчя націй. 2-й конгрес істориків (1–9 квітня 1903 р., Рим) підтвердив цей напрям: зв'язок розвитку національних історіографій з формуванням національної свідомості народів. На пленарних засіданнях 4-го конгресу (3–9 квітня 1913 р., Лондон) було заслухано доповіді Е.Бернгайма (Німеччина) «Вплив сучасного світогляду на інтерпретацію історії».

На 5-й конгрес (9–14 квітня 1923 р., Брюссель, Бельгія), який зібрався щойно після світової війни, німецькі історичні установи не були запрошені. Французькі і бельгійські вчені наполягали на повному бойкотуванні німецьких професорів, які на початку Першої світової війни беззастережно підтримали агресію своєї держави. Промову на відкритті конгресу авторитетний бельгійський вчений Анре Піренн присвятив методові історичних досліджень. Критикуючи науковців, які в роки Першої світової війни відмовилися від вірності пошукові істини в ім'я національних інтересів, він проголосив фундаментальним здобутком попередніх історичних конгресів засаду «наука не має Батьківщини». Завданням історика, за його словами, є аналіз фактів та їх синтез, зняряддя якого він вважав порівняльний метод, а не філософські чи соціологічні концепції. Ч.Вебстер і Г.Темперлей з Великої Британії запропонували порівняння Віденського конгресу 1814–1815 рр. і «Священного союзу» 1815 р. з Паризькою мирною конференцією 1919–1920 рр., на якій було прийнято рішення про створення Ліги Націй. Л.Альфан (Бордо, Франція) мав доповідь про історію Європи і Азії як єдиний процес, зумовлений взаємовідносинами і взаємовпливами народів та цивілізацій.

Головним організатором 6-го конгресу (14–18 серпня 1928 р., Осло, Норвегія) був норвежець Хальвдан Кут, який на першому пленарному засіданні виголосив доповідь «Національний дух і суверенність народу». Темі визначних своєю культурною специфікою націй і націй-держав присвятили свої виступи М.Гандельсман (Польща), Г.Онкен (Німеччина), Г.Штайнакер (Австрія). Жваву дискусію викликала пленарна доповідь А.Піренна про арабську експансію як вирішальний чинник перенесення центру тяжіння Європи із середземноморського регіону на північ.

Підготовка наступного конгресу у Варшаві припала на роки світової економічної кризи, активізації консервативного і революційного

III. Структура історичного дослідження

націоналізмів, посилення тиску на інтелігенцію в тоталітарних країнах. В Італії професорів переслідували за відмову присягнути на вірність фашистському режимові, в СРСР розпочалася хвиля політичних репресій, у тому числі щодо вчених. Міжнародний комітет історичних наук прийняв декларацію із загальним осудом порушень академічної свободи. На 7-му конгресі (21–27 серпня 1933 р., Варшава) були виголошені, зокрема, доповіді Мирона Кордуби «Виникнення української нації», Н.Йорги (Бухарест) – про початки й розвиток національної ідеї, С.Кутшеби (Краків) – про принципи авторитету та свободи в європейських державах від середніх віків до ХХ ст.

8-й конгрес (28 серпня – 4 вересня 1938 р., Цюрих, Швейцарія) готувався у час надзвичайного загострення міжнародних відносин, лютування політичного терору в СРСР та Німеччині. Історики перебували під враженням повідомлень про переслідування в Італії і, особливо, в Німеччині вчених, яких тоталітарні режими вважали своїми ворогами. Щоб уникнути гострих політичних зіткнень і забезпечити умови для вільного обміну думками, оргкомітет запропонував національним комітетам обмежити тематику доповідей періодом до 1914 року (до початку Першої світової війни).

Повернення до «мирної» тематики засвідчив 9-й конгрес (28 серпня – 3 вересня 1950 р., Париж), який присвятив свою роботу основним галузям історичної науки: «Культурна антропологія і демографія», «Ідеї та історія ментальностей», «Економічна історія», «Соціальна історія», «Історія культури», «Історія ладу», «Історія політичних подій». Домінували концепції школи «Анналів», однак свої доповіді виголосили і «традиціоналісти». Були виголошені доповіді провідних істориків світу про вплив технології та індустрії на культуру, про опосередкованість впливів соціально-економічних чинників на політичні події, а також гіпотетичність висновків про механізм цих впливів, про пізнавальну вартість спроб культурно-історичного синтезу й необхідність подолання спрощеного тлумачення таких понять, як типові для певних періодів «спосіб життя» чи «спосіб поведінки».

Кінець 50-х і 60-ті роки засвідчили наближення постіндустріального суспільства з його специфічними інтересами (глобалізація, попкультура, права людини, проблеми екології).

На 10-му конгресі (4–10 вересня 1955 р., Рим) головні доповідачі обстоювали методологічний плюралізм, зокрема П'єр Ренувен вказував, що дослідники мають починати з розгляду всіх можливих гіпотез, а не добирати аргументи до наперед відомих концепцій. Для кожної з епох було також визначено по кілька «великих тем» синтетичного спрямування; наприклад, для середніх віків обговорювалися стосунки Заходу зі Сходом у ранньому середньовіччі, залежність селян у Франції, Німеччині й Київській Русі, взаємини імперій з національними державами, народні рухи і ереси, ідея хрестових походів.

III. Структура історичного дослідження

Питома вага доповідей, присвячених лише політичній проблематиці, з роками скорочувалася. Головне місце зайняли теми з соціальної та економічної історії, а також історії політичних інституцій, релігій, культури; політична історія розглядалася, але радше крізь призму еволюції соціальних структур і установ, а не шляхом нагромадження фактів про події.

На 11-му конгресі (21–28 серпня 1960 р., Стокгольм, Швеція) найтривалішою була дискусія, започаткована доповіддю Г.Кона (США) «Націоналізм і інтернаціоналізм у XIX і XX ст.».

Враховуючи зростаюче значення та інтерес до історії країн Азії, Африки і Латинської Америки, а також критику «європоцентризму, організатори 12-го конгресу (29 серпня – 5 вересня 1965 р., Відень) створили спеціальну секцію «Історія континентів». Увагу привернули такі теми, як «Націоналізм і інтернаціоналізм», «Політичні і економічні зміни в країнах Азії і Африки».

На урочистому засіданні 15-го конгресу (10–17 серпня 1980 р., Бухарест) президент Міжнародного комітету історичних наук К.-Ф.Ердман виступив з доповіддю «Екуменічна спільнота істориків». Підкресливши гостроту протистояння між репрезентантами різних ідеологій, він закликав до фундаментального консенсусу на підставі таких елементарних правил, як необхідність нагромаджувати знання про об'єктивні факти, з'ясовувати їх причинний зв'язок та цінність. Серед так званих великих тем обговорювалися: «Східна Європа – зона зустрічей цивілізацій», «Федеративні і плюралістичні держави». На секції методології в обговоренні теми «Проблеми та методи усної історії» активну участь взяли вчені африканських країн (Сенегал, Нігерія, Камерун), для яких особливо важливим завданням залишається реконструкція передколоніальної історії своїх народів.

Програмою 16-го конгресу (25 серпня – 1 вересня 1985 р., Штутгарт, ФРН) було передбачено великі теми: «Індійський океан», «Образ інших: чужинці, меншини, маргінальні групи».

17-й конгрес (26 серпня – 2 вересня 1990 р., Мадрид, Іспанія) з огляду на наближення 500-річчя відкриття Америки Христофором Колумбом першою з великих тем розглянув «Відкриття Америки європейцями та його наслідки».

У світлі тогочасних подій особливо актуально сприймалася велика тема «Революції і реформи: їх вплив на історію суспільства». Трьома «методологічними темами» були: «Концепція часу в європейській і азійській історіографії», «Антропологія і соціальна та культурна історія», «Історична біографія».

18-й конгрес (27 серпня – 3 вересня 1995 р., Монреаль, Канада) розглянув такі великі теми, як «Нації, народи і форми держав: етнічні групи і корінні народи, національні та багатокультурні держави, давні й нові націоналізми»; гендерний фактор, зокрема, його роль у великих історичних трансформаціях. Розмаїття проблематики конгресу ілюструють і назви спеціалізованих засідань: «Влада й свобода історичних дослі-

III. Структура історичного дослідження

джень та публікації», «Літературна фікція, історичний нарратив, об'єктивність», «Переосмислення наукових революцій», «Усна історія: 25 років методологічних пошуків і праці», «Старість і старіння», «Падіння імперій: порівняльна перспектива», «Покарання і в'язниці впродовж історії», «Економіка та екологія: вороги чи союзники».

На 19-му конгресі (6–13 серпня 2000 р., Осло), як на кількох попередніх, у центрі уваги були кардинальні питання інтерпретації історичного процесу, методології та методики досліджень: концепція загально-світової історії; «Тисячоліття: час і історія», «Корисність історії і зловживання нею, відповідальність історика в минулому і тепер».

Головними темами 20-го конгресу (3–9 липня 2005 р., Сідней, Австралія) були: «Людство і природа в історії», «Міф та історія» (з підтемами: «Міфи заснування в історії й конструювання ідентичностей», «Міфи, влада і історія, або Відповідальність історика», «Історія та утопія»), «Війна, мир і міжнародний порядок в історії».

На 21-му конгресі (22–28 серпня 2010 р., Амстердам) одна з головних тем – «Падіння імперій» – була продовженням дискусій кількох попередніх конгресів. Інші великі теми були такі: «Місто як культура», «Релігія і влада». Серед спеціалізованих тем виразно актуальними були «Історія і громадянські права», «Емігранти і іммігранти: мережа зв'язків і самоідентифікація в глобальній перспективі».

Отже, на початку ХХ ст. під впливом досягнень індустріальної цивілізації суспільство, сповнене віри в прогрес, плекає надію досягти гармонії у всіх сферах, утому числі у світоглядній. Відповідно історична наука прагне навести повний лад у своєму домі: остаточно перетворитися на науку, прислужитися людству в справі свідомого впорядкування життя, підтримати торжество інтелекту і раціональності. Але водночас загострення міжнаціональних суперечностей і поширення шовінізму породжують трагічне передчуття катастрофи. Звідси – прагнення опрацювати проблему гармонії між нацією і людством.

Далі дві світові війни вщент розбили сподівання щодо спроможності історії давати рецепти щодо гармонійного впорядкування суспільного життя. Своїми працями – посланнями до людства – історики прагнуть прислужитися збереженню залишків гуманізму. Вони зосереджуються на тому, щоб нагадати про глобальність світових процесів. Відповідно постає ідея написання глобальної і разом з тим тотальної історії. Продовжуючи пошук досконалої методології, історія намагається забезпечити людству, такому різному, платформу для **взаєморозуміння**. Пропонуються все нові техніки пізнання Іншого, ведення діалогу з Іншими.

У повоєнний період поєднуються сподівання на неможливість третьої світової війни з розумінням, що в свої права вступає постіндустріальне суспільство. Постає Особистість як самодостатня структура, відчувається потреба в антропологізації, психологізації, культуралізації історії. Персона, індивід

претендує стати головною дійовою особою історії. Одночасно розширюються права істориків. Професійна корпорація істориків культивує «мультидисциплінарний підхід», плюралізм думок.

Звичайно, на «поведінку» істориків, на їхні тематичні уподобання накладали відбиток і локальні «націоналізми», і «тоталітаризми» (існували СРСР і «соціалістичний табір»). Звичайно, прагматичні клопоти людства впливали на історіографію не безпосередньо, а переломлюючись через філософські концепції: протягом ХХ століття свої ідеї щодо сутності людства і рушійних сил його поведінки пропонували екзистенціалізм, біхевіоризм, холлізм, постмодернізм, постачаючи ідеї «практикуючим історикам». Тут нам важливо зафіксувати лише одну думку: людство змінюється, і разом з ним неминуче міняються тематичні уподобання істориків. Отже, людство приречене переписувати свою історію. І річ не в залежності істориків від політичних режимів. Те, що ми шукаємо в минулому, залежить від того, що турбує сучасність.

Якщо ж від генерального погляду на еволюцію проблемно-тематичних трендів в історіографії перейти до дій конкретних «практикуючих істориків», то необхідно зауважити, що пошук оптимальної назви твору – це предмет цілого мистецтва. В ідеальному випадку заголовок (назва, тема) повинен поєднувати інформативну насиченість, точність, предметність, елегантність і (за можливості) яскравість. Сьогодні очікування новизни, насиченості, оригінальності настільки зросли, що авторові не вдається вкласти в одне речення: з'являється підзаголовок.

Наведемо вдалі, на наш погляд приклади назв творів:

- «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII століття» (*Фернан Бродель*)
- «Сир і черви: Картина світу одного мельника, який жив у XVI столітті» (*Карло Гінзбург*)
- «Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття)» (*Наталія Старченко*)
- «Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» (*Ігор Сердюк*)
- «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)» (*Даніель Бовуа*)
- «Едвардинці: Перетворення британського суспільства» (*Пол Томпсон*)
- «Селянин як політик. Селянство Північного Заходу Росії в 1918–1919 рр.: політичне мислення і масовий протест» (*Сергій Яров*)
- «Магнітна Гора: Сталінізм як цивілізація» (*Стівен Коткін*)
- «За фасадом «сталінського достатку». Розподіл і ринок в постачанні населення в роки індустріалізації, 1927–1941» (*Олена Осокіна*)
- «Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни» (*Сергій Єкельчик*)
- «Конструювання «радянської людини» (1933–1991): українська версія» (*Юрій Каганов*)

Ознакою вагомості дослідження є його наукова новизна. Для визначення ступеня вивченості тієї чи іншої проблеми необхідний сумлінний, об'єктивний історіографічний аналіз, який враховує основні дослідження в певній галузі, їхню джерельну базу, апробовані методи і методологічні підходи. Це дозволяє досліднику спертися на досягнуті результати у вивченні проблеми, чіткіше сформулювати свої дослідницькі завдання.

Іноді говорять, що бажаним компонентом сучасного історичного твору є *інтрига*. Тим самим натякають на поєднання новизни, динаміки і парадоксальності. Інтрига в історичному творі реалізується за ситуаціями: історія – це урок свободи; історія як пізнання самого себе; історія як пригода.

3.2. Рівні історичного дослідження

Академічна історія тримається на пошануванні та дотриманні певних «методологічних правил». Для академічної історії такими правилами є, зокрема, культ факту, вимоги об'єктивності, принцип причинності, а також прагнення істини. Можна також додати, що домінантною формою представлення минулого є писаний текст, а стилем – реалістична проза роману XIX століття⁵².

Зазвичай називають таку послідовність операцій історичного дослідження:

1. Встановлення фактів (відповідь на питання «Що сталося?»).
2. Інтерпретація фактів (відповідь на питання «Як це сталося?», «Чому це сталося?»). Побудова пояснюючої моделі.
3. Вибудовування теорії.

Хоч насправді такої чіткої послідовності в діях істориків немає. Уже на початку дослідження історик має **концепцію**: спочатку приблизну і загальну, яка потім уточнюється і стає все виразнішою. З іншого боку, «збирання фактів» триває протягом всієї роботи над твором.

Наукова концепція – система поглядів, теоретичних положень, основних тверджень щодо об'єкта дослідження, які об'єднані певною ідеєю⁵³.

Наукова ідея – інтуїтивне пояснення явищ без проміжної аргументації, без осмислення всієї сукупності зв'язків, на основі яких робляться висновки. Вона ґрунтується на вже існуючих знаннях, але виявляє непомічені закономірності⁵⁴.

Приклади концепцій у творах класиків сучасної історіографії:

- Карло Гінзбург: джерело протестантистської «революційної» ідеології – народне консервативне безбожництво.
- Фернан Бродель: походження капіталізму – не від технічного прогресу, а від монополії.
- Фернан Бродель: Франція програла в XVII–XVIII ст. боротьбу за світове лідерство, бо стала жертвою своїх великих розмірів.

- Ігор Сердюк: «суспільство Гетьманщини XVIII ст. було молодим».
- Наталія Лебіна: «порожевіння радянського ладу»; «недо-тоталітаризм».
- Олена Осокіна: сталінське «планове господарство» – насправді квазі-планове.
- Сергій Яров: більшовицька «революція» – наслідок розгубленості мас, політичної апатії, зневіри.

Встановлення («збирання») фактів

Факти – безспірний, жорсткий елемент дискурсу істориків. Історичний факт має статус абсолютної, загально визнаної цінності.

Ось низка прикладів історичних фактів: Орлеан був звільнений Жанною д'Арк у 1429 р.; напередодні Революції Франція була найбільш населеною країною Європи; на момент виборів 1936 р. у Франції було менше одного мільйона безробітних; за часів Липневої монархії робочий день на фабриках часто перевищував 12 годин; Львів був заснований у 1256 р.; 27 лютого 1917 р. перемогла демократична революція в Росії.

Що спільного у всіх цих «фактів»? Тільки одне: це – істинні твердження, тому що вони є результатом методичної реконструкції на основі елементів, залишених минулим.

На стадії встановлення фактів на перший план виходить достовірність, або правдивість, тексту (документа), який історик вводить у науковий обіг. Історія не терпить неточностей. Вірогідно, саме цій загальноприйнятій професійній етиці історична професія завдячує тим, що незважаючи на існуючі всередині її, як усередині всякої суспільної групи, розбіжності, їй все ж вдається зберігати певну єдність.

Але ось запитання: як встановлювати достовірні факти? Якою є процедура? Відповідь запропонована ще в XVII ст.: через застосування критичного методу (при роботі з джерелами). Протягом XIX ст. ця методика стала обов'язковою і загальноприйнятною для професійних істориків.

Зовнішня і внутрішня критика документа – це ази професійної майстерності. Тут до наших послуг ціле сімейство допоміжних історичних дисциплін, які увібрали в себе педантичну ерудицію, безмежну точність, – палеографія, дипломатика, сфрагістика, епіграфіка, історична географія.

Внутрішня критика джерела включає такі дії:

1. Критика щирості – стосується декларованих чи недекларованих намірів свідка – щодо виявлення помилкових і хибних тверджень.

2. Критика достовірності – виявлення об'єктивного становища джерела як свідка – щодо виявлення помилок.

3. Критика інтерпретації – виявлення сенсу досліджуваного тексту. Тут слід звертати увагу на значення слів і висловів – пряме, переносне чи іронічне, а також на мовні звороти, продиктовані ситуацією. Тут хорошими помічниками дослідникам можуть стати лінгвістика, історія понять, герменевтика і семіотика.

- *Герменевтика* слугує витлумаченню тих моментів, які не зрозумілі безпосередньо, а тому потребують спеціальних пояснень. Проблема нерозуміння виникає через те, що при передачі інформації від покоління до покоління відбуваються викривлення і смислові втрати. Герменевтика цілком справедливо названа ім'ям Гермеса, тлумача послань, які боги надсилали людям.

Засновником герменевтики вважається німецький філософ Фрідріх Шлейєрмахер (1768–1834). Сам Шлейєрмахер визначав герменевтику як вчення про мистецтво розуміння. Спочатку герменевтика була зводом правил, які були встановлені в результаті багаторічних спостережень за «розшифровкою» окремих випадків нерозуміння. У ті часи головним полем герменевтичних зусиль було тлумачення Біблії і розбір норм кодексів Римського права. Німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833–1911) розвивав герменевтику як метод «вживання» історика в минулі епохи: не просто «описувати події», а бачити події очима їх учасників, очима авторів відповідних джерел.

В основі феномена *розуміння* лежить схожість і відмінності людських індивідуальностей (між автором і читачами, між співрозмовниками). З погляду герменевтики розуміння розглядається як процес співпереживання у свідомості інтерпретатора думок, почуттів, мотивацій, намірів іншої людини, оскільки вони знайшли свою об'єктивність в її поведінці і дії, а також в продуктах духовної культури (творах). В. Дільтей пояснював, що через розуміння ми розкриваємо духовний світ інших осіб. Для цього ми повинні уявити себе у світі, схожому на світ автора літературного твору чи художнього полотна, драми чи історичного діяча. Хоч ми і не можемо жити життям інших осіб з їхнім оригінальним досвідом, але через інтерпретацію, яка включає уяву і перевтілення, можемо досягнути *вторинної безпосередності*.

Герменевтика виробила чимало спеціальних правил, прийомів і методів тлумачення текстів певних типів, які зрештою зводяться, з одного боку, до логіко-граматичного аналізу тексту, а з іншого – до психологічного обговорення мотивацій, цілей і прагнень автора тексту. Як найважливіший засіб для цього використовується уява, а тому таке тлумачення часто характеризується як психологічне, суб'єктивне і інтуїтивне.

Герменевтика як техніка тлумачення висуває принцип «герменевтичного кола»: розуміння цілого, виходячи з частини (слова, речення, фрагмента), і частини – виходячи з цілого.

Ще одне правило – «порівняння» позицій дослідника і автора тексту. Дослідник повинен стати на «рівень» автора, тобто повинен «зрівнятися» з ним і в знанні мови (об'єктивний бік), і в знанні внутрішнього і

III. Структура історичного дослідження

зовнішнього життя (суб'єктивний бік) автора. Треба вміти розуміти на-
тяки автора, відчувати атмосферу і особливо простір порівнянь. Інший
принцип герменевтики (принцип переваги інтерпретатора над автором):
завдання дослідника – зрозуміти твір (текст) так само добре, як і автор,
а потім – і краще, ніж його автор.

Правила герменевтичного тлумачення вимагають від дослідника: з'ясувати
предмет твору автора (теми), який побуджує автора до творіння; з'ясува-
ти ідею твору (адресат твору і «характер» людей, яким адресований твір);
з'ясувати жанр, який обрав автор (основні риси композиції, архітектоніка).
На стадії психологічного тлумачення враховується, що творчість автора
є «зв'язаною» самим фактом виникнення певного задуму, тобто форму-
ванням певної ідеї, автор тепер змушений підкорятися як загальним за-
конам мислення і мови, так і законам відповідної літературної форми.

- *Семіотика* – це теорія знакових систем. Семіотика вивчає світ, культуру
і соціум як знакові системи. Продемонструвати, як діє код семіотичного
знаку, найпростіше на простих життєвих прикладах: біла хустка як знак
капітуляції; жест віддавання честі військовими; дружнє рукостискання;
стук у двері; прапор – знак країни.

Семіотичний підхід сформувався наприкінці 1960-х років.

Історична семіотика виходить з того, що історичні джерела – це тексти,
які є знаками іншої – відмінної від сучасної – реальності. В межах семі-
отичної моделі кожен текст розглядається як послання. Прочитання
послання залежить від панівного семіотичного коду, який задає спосіб
прочитання соціокультурних текстів. Це може бути, наприклад, міфоло-
гічний, релігійний чи ідеологічний код. Історик як людина, яка володіє
мовою джерела, і сучасною мовою, виконує роль (місію) перекладача.
Найперше завдання історика – навчитися розуміти символи-джерела.

- *Історія понять* – це сучасний міждисциплінарний напрям, який розкри-
ває еволюцію важливих для істориків понять. Початок цьому напрямку
поклав колектив німецьких істориків, які уклали багатотомний «Історич-
ний лексикон соціально-політичної мови в Німеччині» (1972–1993). За-
дум словника належить відомому історику, професору Білефельдського
університету Рейнгарту Козеллеку (1923–2006). Результатом багаторіч-
ної роботи стала публікація восьми томів загальним обсягом 9000 сто-
рінок, які включали 122 статті.

Концепція проекту ґрунтується на трьох головних засновках: 1) поняття є
індикаторами і рушійними силами історичних процесів; 2) у європейській
історії існує рубіж, «переломний час», приблизно між 1750 і 1850 роками,
коли сформувалися ті соціально-політичні терміни, якими ми сьогодні ко-
ристуємося; 3) цей термінологічний апарат, породжений новими соціаль-
но-політичними реаліями, має специфічні особливості.

Кінцеву мету роботи Р.Козеллек вбачав у тому, щоб продемонструвати
складні семантичні зв'язки понять, які використовують історики, і особли-
во – зміни їх значень у часі. Простежуючи зміни понять уширокому соціо-
культурному контексті, автори «Історичного лексикона» прагнули розгля-
нути процес зникнення старого світу і виникнення сучасного через призму
історії його осмислення в категоріях певних понять. Насамперед дослі-

III. Структура історичного дослідження

джено появу, поширення і зміну смислового наповнення таких понять, як «бюргер, громадянин», «історія», «суспільство, спільнота», «сучасний, сучасність», «політика», «революція», «народ, нація, націоналізм, маса»⁵⁵.

Уже на «початковому» етапі дослідження провідну роль відіграє теорія, побудова робочої гіпотези. Після довгих і полум'яних дискусій було встановлено, що історія не може сама собою походити з фактів: не існує фактів без питань, без попередніх гіпотез. Поль Лакомб ще в 1894 р. сформулював це застереження: «спостереження потребує попередньої побудови гіпотези»⁵⁶. Історики школи «Анналів», спираючись як на Лакомба, так і на Сіміана, розвинули це положення.

Марк Блок критикував позитивістське (вulgарно-позитивістське) розуміння історичного джерела, яке панувало на початку ХХ ст.:

«Багато хто, і серед них, здається, навіть деякі автори підручників, уявляють собі хід нашої роботи до дивовижності наївно. Спочатку, мовляв, є джерела. Історик їх збирає, читає, намагається оцінити їх справжність і прадивість. Після цього, і тільки після цього, він пускає їх у діло. Але біда в тому, що жоден історик так не діє. Навіть коли мимоволі уявляє, що діє саме так.

Адже тексти чи археологічні знахідки, зовні навіть найясніші і податливі, говорять лише тоді, коли вмієш їх запитувати... Завжди спочатку – допитливий дух...»⁵⁷.

На сьогодні сформульоване в середині ХХ століття правило, що історик має бути хазяїном джерела, а не навпаки, є загальноновизнаним.

Сучасний німецький історик Рейнгарт Козеллек пояснює:

«У процесі історичного пізнання завжди йдеться про щось більше, ніж те, що зафіксовано у джерелах.

... Примат теорії вимагає мужності творення й висування гіпотез, без яких історичній науці не обійтися. Втім це не означає, що наука отримує індульгенцію від усіх гріхів. Критика джерел зберігає за собою свою непорушну функцію...

Жодне джерело ніколи не скаже нам того, що ми маємо сказати. Зате воно цілком може перешкодити нам висловити судження, яких ми не маємо права висловлювати. Отже, у джерел є право вето. Вони забороняють нам наважуватися на тлумачення чи допускати інтерпретації, які на підставі аналізу джерел можуть кваліфікуватися просто як хибні або ж недопустимі. Неправильні дати, хибні статистичні ряди, помилки в поясненні мотивів, неправильний логічний аналіз: усе це й набагато більше можна викрити зверненням до джерел. Джерела захищають нас від помилок, але не говорять нам того, що ми зобов'язані сказати.

Те, що робить історію історією, ніколи не виводиться лише з джерел: потрібна теорія можливих історій, щоб узагалі змусити джерела говорити»⁵⁸.

На відміну від істориків-позитивістів, Марк Блок і Люсьєн Февр значно розширили коло джерел. Не заперечуючи положення Ланглуа і Сеньобоса «Історія пишеться по документах», вони заявляли:

«Історія, – писав Февр, – відтворюється, без сумніву, на основі письмових джерел. Коли вони є. Але, коли їх немає, її можна і слід відтворювати й без письмових документів, на основі всього того, що винахідливість історика дозволить йому використати... Слова. Символи. Пейзажі. Черепиця. Форми полів та бур'яни. Місячні затемнення та хомути для упряжі. Експертизи каміння і шпаг, проведені геологами та хіміками. Тож історію слід писати, використовуючи для цього все, що було в людини, залежить від неї, служить їй, що виражає, людину, означає її присутність, дію, смаки та манеру бути людиною»⁵⁹.

Історики-модерністи додали ще одне принципове уточнення: історичні факти не існують без історика, вони створені або «винайдені» істориком. Матеріал джерел і факти, що він засвідчує, завжди є результатом творчої активності вченого, проведеного ним відбору, який залежить від поставленої ним проблеми, від висунутої гіпотези. Історик «сам створює матеріал для своєї роботи», постійно «конструює» свій об'єкт вивчення, відбираючи і групуючи необхідні йому джерела і факти⁶⁰.

Історики отримують інформацію від джерел, ставлячи їм запитання. Інформативні можливості джерел залежать від запитань, які ми їм ставимо. А суть наших запитань залежить від рівня наших знань і нашого розуміння завдань історичної науки.

Анрі-Ірене Марру: «Документ сам по собі не існує доти, доки не стане об'єктом допитливості історика»⁶¹.

Імператив професійної історіографії XIX ст. – в усьому слідувати джерелам – мав суттєву ваду. Істориків, які просто йшли за джерелами, Р.Колінгвуд називав істориками «ножиць і клею».

За Колінгвудом, історія, яка полягає в переписуванні, перекладанні та компілюванні, є чиста вченість, ерудиція, а ніяка не наука. Коли історик приймає готову відповідь на питання, яке він поставив, від котроїсь іншої особи, ця інша особа називається «авторитетом», а твердження, зроблене таким авторитетом і прийняте істориком, дістає назву «заповіт». Прийнятий «заповіт» не є науковим знанням, тому що його неможливо відстояти покликанням на підстави, на яких він засновується. Тим, що такий історик приймає «заповіт» від свого авторитету й трактує його як історичну істину, він з усією очевидністю позбувається імені історика.

Історик має право, ба, навіть зобов'язаний вирішувати на власний розсуд, покладаючись на власні методи своєї науки, яке має бути правильне розв'язання кожної проблеми, що постає перед ним у процесі роботи на благо тієї науки: «Історик – господар у своєму домі». Він не повинен дозволяти, аби хтось

інший приймав за нього рішення. Найважливішим питанням щодо будь-якого твердження, наявного в котромусь джерелі, є не те, істинне воно чи фальшиве, а що воно означає. А запитати, що воно означає, – це вже вийти за межі світу компілятивної історії у світ, де історія пишеться не за допомогою копіювання «заповітів» щонайкращих джерел, а через висновування власних висновків. Науковий історик натомість читає їх, аби дати відповідь на запитання, що є в його голові; він-бо взяв на себе ініціативу, на власний розсуд вирішив, що саме він хоче знайти у тих книгах. І він обов'язково знаходить спосіб знайти відповіді на свої запитання⁶².

Праця Еммануеля Леруа Ладюрі «Монтаю, окситанське село...» (1978) може слугувати класичною ілюстрацією феномену невичерпності історичного джерела. У бібліотеці Ватикану збереглася більша частина протоколів інквізиторських розслідувань, які вів з 1318 до 1325 р. Жак Фурньє, єпископ Пам'єрський. Із 114 осіб, звинувачених у ересі, 25 були уродженцями Монтаю – села в Піренеях з населенням не більше ніж 250 мешканців. На допитах встановлювалися їхні релігійні переконання, коло друзів і моральне обличчя. Єпископ потурбувався про те, щоб просторі заяви, зроблені в нього в суді, були ретельно записані і завірені самими свідками, а оскільки він був невтомним майстром допиту і людиною прискіпливою, вийшов надзвичайно яскравий і насичений документ. Завдяки оригінальній дослідницькій програмі Леруа Ладюрі, який не перший звернувся до цього джерела, зумів відтворити щоденне життя селян з Монтаю – їхні суспільні зв'язки, релігійні і магічні обряди, сексуальне життя.

Історики, вдосконалюючи свої методи, вчать знаходити в документах те, про що там не говориться прямо.

Марк Блок поділяє джерела як свідчення на «навмисні» і «ненавмисні»⁶³. «Навмисні свідчення» створювалися з метою інформувати читача, сучасного чи майбутнього. До цієї категорії свідчень відносяться хроніки, мемуари, а також донесення і вся преса. Газети, офіційні публікації і парламентські промови передбачають насамперед можливий вплив на сучасників, і історики надають їм більшої ваги, ніж хронікам і мемуарам, призначеним для нащадків. Але ж вони містять лише те, що вважалося доречним для загальної уваги, те, що уряди були готові обнародувати, те, що, на думку редакторів, повинно було сподобатися читачам, а на думку парламентарів – виборцям.

Найкраще дійсність висвітлюють джерела, не призначені для майбутніх читачів. Марк Блок назвав їх «мимовільними очевидцями». «Ненавмисні» джерела не призначалися для того, щоб нас інформувати. Ними можуть бути приватне листування, суто особистий щоденник, рахунки підприємства, акти записів про укладання шлюбу, декларації про спадщину, а також різні предмети, зображення. Конфіденційні документи – листи, службові записки, щоденники. Саме в них люди фіксують свої рішення, незгоду, а часом і таємні думки, не думаючи про те, що в майбутньому їх прочитають історики.

Причому слід розуміти відносність такого поділу: між «навмисними» і «ненавмисними» свідченнями немає абсолютної різниці. Мистецтво історика в тому й полягає, щоб поводитися з навмисними свідченнями як з ненавмисними і шукати в них щось більше порівняно з тим, про що вони хотіли повідомити.

Твердження позитивізму, що історик відіграє другорядну роль у порівнянні з «існуючими» фактами, є ілюзорним. Факти – це не абстрактна даність, а результат відбору. Кількість фактів, що стосуються певної проблеми, практично безмежна, і дослідник, який би вирішив спиратися тільки на ці факти, просто не може зробити жодних висновків. Те, що нібито вони «говорять самі за себе», – лише зовнішнє враження. Як би щільно історик не насичував свій твір (нарратив) даними («фактами»), минуле не постане з джерел у готовому вигляді.

Сучасна методологія історії розрізняє факти минулого і історичні факти. Обсяг перших безмежний і у своїй повноті непізнаваний; другі становлять результат відбору, зробленого істориками для наукової реконструкції та інтерпретації. Історичні факти стають такими лише в силу значення, яке їм надає історик.

Оскільки факти є результатом відбору, постає питання про критерії, за якими вони відбираються. Необхідно визнати, що застосовувані істориком критерії значимості визначаються характером історичної проблеми, яку він прагне розв'язати. Багато залежить від тих питань, які ставить собі історик, приступаючи до роботи.

Засновники модерністського напрямку в історіописанні критично і детально розібрали дослідницьку технологію позитивістської історіографії. Але вони керувалися не чистим академізмом. Вони дійсно вели «бої за історію», за її повнокровну роль у суспільстві, за її блискучий образ. У цьому сенсі у них були великі претензії до колег-позитивістів, які фактично дискредитували свою професію.

Робін Колінгвуд називав позитивістську історію «соціологічною псевдоісторією», «псевдонаукою», яка «знедуховлює дух», яка є чистою вченістю і ерудицією, простою хронікою, яка презентує «тіло історії, яку покинув її дух; це – труп історії». Це «компільторна псевдоісторія» у німецьких істориків і «психологічна псевдоісторія» у французьких істориків. Німецькі історики «з їхніми м'язами, нарощеними в боротьбі з фактами», нездатні передати характеру котрогось періоду чи руху⁶⁴.

Його сучасник видатний французький історик Люсьєн Февр подає карикатурний образ респектабельної позитивістської історіографії початку ХХ ст.: її служителі мають «особливий привілей на постачання відірваним від дійсності історикам всього їхнього матеріалу: імен, місць, дат, імен...». Їхня наука – це «труд посидючий, зв'язаний з письмовим столом і папером. Труд при закритих і зашторених вікнах. Звідси всі ці селяни, які начебто ніколи й не нюхали навозу, а тільки те й робили,

що копалися в старинних капітуляріях... Історія була чимось на кшталт знатної дами, а вбога економічна дійсність здавалась поруч з нею жалюгідною нікчемою. Діячі позитивістської історіографії – «скромні і самокритичні з вигляду, а по суті пасивні і тупоголові діячі». Вони виховували своїх учнів «в душі священної ненависті до гіпотези». Такий історик не здатен концептуально свідомо створювати матеріал для своєї роботи, він «блукає навмання по минулому, начебто скупник старого ганчір'я в пошуках випадкової наживи»⁶⁵.

Інтерпретація

Отже, проста ідентифікація фактів – не більше, ніж хроніка. Справжня історія народжується в процесі *інтерпретації*. Сучасний фахівець у галузі філософії історії Франклін Анкерсміт наполягає: «В історіографії цінність твору визначається не стільки фактами, скільки нарративною інтерпретацією цих фактів»⁶⁶.

Інтерпретацію можна визначити як опозицію констатації. Констатація – це пряме повідомлення, без «домішок» і «шумів». Навпаки, під час інтерпретації «елементарні» дані поєднуються в ланцюги і системи, інформація насичується авторськими поясненнями і оцінками. Змістом інтерпретації в історії є не тільки пояснення, а й щось більше – повне самовираження історика, привнесення в нарратив усієї історичної особистості, його інтелекту, цінностей. Поль Рікер, натякаючи на авторів, які не мають таланту або відважності привнести в свій нарратив власну повновартісну інтерпретацію, говорить так: «...Завжди є можливість заховатися за історією, щоб нічого не стверджувати самому»⁶⁷.

Інтерпретація – це процедура, яка застосовується як при відборі (формуванні) фактів, так і при їх узагальненні. Історик здійснює інтерпретацію двох рівнів: 1) інтерпретація «філологічна» – розбір текстів з метою встановлення «емпіричних», «первинних» фактів; 2) інтерпретація «даних», «фактичного матеріалу», «подій» з метою пошуку пояснень, логіки процесу, сенсу подій.

Один із провідних британських істориків Джефрі Елтон у 1967 р. у книзі «Практика історії» написав: «Уява, що контролюється вченістю і ерудицією, вченість і ерудиція, що набувають значення завдяки уяві, – ось інструменти дослідження, які перебувають в розпорядженні історика»⁶⁸.

Класичні зразки історичної інтерпретації знайдемо в блискучих творах Миколи Костомарова, який був унікальним знавцем фактів, деталей, мізансцен і подій, і водночас – мислителем і блискучим белетристом. Осць один із фрагментів з його великої праці «Богдан Хмельницький», де він розглядає версії про причини смерті гетьмана Богдана Хмельницького, які почали ходити ще за часів Гетьманщини⁶⁹:

«Тим часом Хмельницький все більше виснажувався фізично. Український історик стверджує, нібито його отруїли...

III. Структура історичного дослідження

Навряд чи справедлива ця легенда, ймовірно, що вона належить до тих навіяних підозр, котрі в усі часи скрізь супроводжували передчасну смерть знаменитих людей, бо через своє політичне становище завжди мали багато ворогів. Зовсім не правдоподібно, щоб Хмельницький погодився віддати дочку за якогось польського шляхтича [який нібито і привіз отруту], до того ж відомо, що в останні роки його життя обидві його доньки, – а більше дочок у нього не було, – були заміжніми: Катерина – за Данилом Виговським, Олена – за Іваном Нечаєм. Набагато ймовірніше, що та отрута, яка повільно зводила Богдана в могилу, була принесена йому не з Польщі, а з Москви; то була московська політика, яка ламала всі його широкі плани знищення Речі Посполитої, єднання й розростання Русі; ламала їх у той час, коли вони могли швидше, ніж будь-коли, здійснитися. Хмельницький пророкував на прийдешні часи, що засвідчують його численні промови. Він бачив, що Москва більше, ніж всі інші сусіди, зіпсує розпочату ним справу і надовго залишить руський народ у ярмі католицтва і панства. Крім того, грубе поводження московських людей з малоросами, на яке звідусіль надходили скарги, недовіра до нього московських чинів, недопущення українських комісарів на наради між Польщею та Московією про долю руського народу, невдоволення проти Москви митрополита і значного православного духовенства, – все показувало йому, що возз'єднання Південної Русі з Московською державою не може здійснитися без чвар та потрясінь. Все це непокоїло гетьмана. Йому було за 60 літ; в його житті було багато ударів, проте віленський договір з усіма супровідними обставинами був для Хмельницького згубним ударом».

Теорія в історичних дискурсах

Згідно із сучасними уявленнями про науку, теорія трактується досить широко і означає осмислення в поняттях тих чи інших емпіричних спостережень. Це осмислення є синонімом теоретизування⁷⁰.

Теоретизування може набувати різних форм – від простих емпіричних узагальнень до метатеорії. При найпростішому підході наукові теорії поділяються на два типи – описання і пояснення. Цим двом типам теорії відповідають філософські поняття окремого і загального (одиночного і типового). Будь-яке описання насамперед оперує окремим (одиночним); пояснення спирається на загальне (типове). Навіть якщо наукове знання виступає переважно у вигляді описання, це не означає, що воно не є теоретичним чи є «менш теоретичним», ніж знання, що виступає переважно у формі пояснення⁷¹.

Але в історії питома вага теорії-описання є вищою, ніж у більшості інших суспільних наук. Зокрема, відносно висока питома вага описань в історичних дискурсах завжди стимулювала ідеї про близькість історіографії до художньої літератури.

Сьогодні всі історики, крім непримирених традиціоналістів, визнають, що теорія є продуктивним стимулятором гіпотез. Її цінність, стверджують

вони, полягає не в її здатності пояснювати події, а в постановці цікавих питань і привертанні уваги вчених до нових джерел, тобто теорія є цінним евристичним інструментом. Такий підхід можна назвати мінімалістським виправданням існування теорії в історичній науці. Але більше того: історики стикаються із загальними проблемами наукової інтерпретації, які вимагають вивчення: як пояснити довготривалі процеси типу індустріалізації або розвитку бюрократії, або виникнення таких інститутів, як феодалізм і рабство у зовсім не пов'язаних одне з одним суспільствах. Чим ширший масштаб дослідження, тим сильнішою є потреба в теорії, яка не просто вказує історика на нові дані, а й справді намагається пояснити той чи інший процес чи закономірність⁷².

Важливою стадією дослідження в історії, як у будь-якій іншій науці, є висунення *гіпотези*.

Гіпотеза – наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ (процесів) або причин, які зумовлюють даний наслідок. Гіпотеза є складовою теорії, як вихідний момент пошуку істини, яка допомагає економити час, цілеспрямовано зібрати і згрупувати факти. Якщо гіпотеза співвідноситься з фактами, які спостерігаються, то в науці її називають *теорією* або *законом*⁷³.

Без гіпотетичності обійтися неможливо, можна лише ставити вимогу посилення методологічних вимог до верифікації результатів праці. Істинний шлях історика, очевидно, полягає у взаємній перевірці загальних ідей і фактів, теорії і джерельного знання. Теорії перевіряються фактами, а факти перевіряються теоріями.

Алгоритм праці історика включає такі кроки:

- 1) чітке формулювання гіпотези;
- 2) проведення експерименту на предмет внутрішньої узгодженості гіпотези;
- 3) перевірка гіпотези емпірично («експеримент»).

Джон Тош: «Суттєвого прогресу в пізнанні історії можна скоріш досягти, сформулювавши чітку гіпотезу і співставивши її з документальними свідченнями. Отримані відповіді можуть суперечити початковій гіпотезі, і тоді її доведеться відкинути або переглянути, але вже той факт, що історик ставить запитання, що ще не ставилися, допомагає йому як виявити нові аспекти знайомих проблем, так і нові дані в добре досліджених джерелах»⁷⁴.

Концепції історичного пояснення

Теоретичне осмислення – це пояснення (причини, тенденції, внутрішній зв'язок подій).

Види пояснення:

- виведення закону (можливе при вивченні масових явищ і процесів у межах конкретних історичних утворень);
- причинне (*каузальне*) пояснення (розкриває особливості функціонування конкретних причинно-наслідкових рядів; спрямоване на пошук причин і результатів історичних подій);
- генетичне (осмислення походження і суті історичних явищ у певних просторово-часових межах);
- структурне (виявлення основних системоутворюючих ознак суспільно-історичних систем і встановлення характеру їх зв'язку);
- функціональне пояснення (різновидність структурного пояснення: з'ясування взаємозв'язків історичної системи з тим середовищем, у якому вона знаходиться, з тим, щоб визначити тенденції і особливості функціонування системи).

Історичне пояснення має два поверхи:

1. Розуміння (засноване на здоровому глузді і уяві).
2. Раціональне доведення.

Розуміння – це особлива форма пізнання. Розуміння – бо і дослідник, і об'єкт дослідження наділені свідомістю.

Із погляду логіки, пояснення історика не відрізняється від пояснення звичайної людини: історик керується здоровим глуздом, «природним розмірковуванням». Історик застосовує до минулого ті самі типи пояснень, які дозволяють йому зрозуміти пережиті ним особисто ситуації чи події.

Історик розмірковує за аналогією з теперішнім, він переносить у минуле способи пояснення, які довели свою придатність у повсякденному соціальному досвіді усіх і кожного. Це, до речі, є однією з причин того успіху, яким історія користується в широкій публіки: щоб зрозуміти зміст книги з історії, читач не потребує ніякої спеціальної підготовленості.

Історик розуміє речі крізь призму власної соціальної практики. Чим ширша сфера особистого досвіду історика, тим більше в нього шансів зрозуміти різні історичні ситуації.

Антуан Про: «Однак в історика лише одне життя, значну частину якого він проводить у бібліотеках та архівах. Він не може послідовно побувати міністром, монахом, лицарем, банкіром, селянином чи повією; не може він також, одне за іншим, пізнати війну, голод, революцію, кризу чи познайомитися з діяльністю органів розвідки. Отже, він змушений спиратися на досвід інших. Цей непрямий соціальний досвід переходить до нього ніби за дорученням через розповіді друзів, родичів, свідків. Часом вечір, проведений з директором підприємства, допомагає краще зрозуміти представників буржуазії минулого XIX або навіть XVIII ст.; той же, хто знає село лише по своєму замиському котеджу, ніколи не напише хорошої історії селянства... Історик потребує провідників, які вказали б йому шлях до розуміння невідомого універсуму.

III. Структура історичного дослідження

І навпаки: чим більше він історик, тим багатшою він бачить сучасність, адже перенесення може здійснюватися у двох напрямках – як з теперішнього в минуле, так і з минулого в теперішнє. Пояснення минулого ґрунтується на аналогіях з теперішнім, але воно ж, своєю чергою, живить собою пояснення теперішнього. Саме ця обставина слугує виправданням необхідності викладати історію дітям і підліткам...

Характеристика історії як міркування за аналогією, як процесу взаємних переходів між прямою і непрямою сучасною і минулою соціальною практикою дозволяє зрозуміти дискурс істориків про людей і про життя»⁷⁵.

Зрозуміти – в історії, по суті, завжди значить певною мірою подумки поставити себе на місце тих, про кого пишеш. Звідси – особлива роль уяви в роботі історика.

Історики не покладаються на історичні закони, щоб пояснити минуле; вони роблять це, говорячи словами Колінґвуда, «передумуючи» минуле в їхній власній свідомості. Тобто вони запитують себе, що б вони зробили, опинившись на місці історичного агента, чиї дії вони досліджують⁷⁶.

Здатність розуміти героїв (акторів) свого дослідження – неабияка перевага професії історика.

Але ставлячи себе на місце «Іншого», історик не може залишатися байдужим до тих, кого він розуміє. Є навіть думка, що в історика з об'єктом його дослідження встановлюються відносини симпатії, свого роду дружби. У будь-якому разі, з'ясовується, що повністю холодна, незаражена, байдужа історія неможлива. Історик не може бути байдужим, інакше він напише мертву історію, яка нічого не зрозуміє і нікого не зацікавить⁷⁷.

Але оскільки історія – це жива історія, яка містить частку емоційності, то звідси виникає три проблеми:

1. Перша – це проблема моральних меж історичного розуміння. Бо симпатія неможлива без вибачення. У цьому разі, коли йдеться про дії злочинців проти людяності, наприклад, про нацизм, можна сказати, що історик стає в позицію, коли він деякі речі не може зрозуміти (як таке можливе).

2. Друга проблема – проблема об'єктивності. Як довести, що наші інтуїції є вірними? Розв'язанням цієї проблеми може бути екуменізм позиції історика, тобто зобов'язання історика розуміти і представляти усю сукупність партнерів і ситуацій, які є в межах дослідження, дотримуватися необхідної дистанції щодо всіх учасників історичного протиборства. Історик виступає не від власного імені, а від імені Людства, від імені її величності Історії.

3. Нарешті, проблема легітимності діалогу з минулим. Розуміння – справа ненадійна. Наприклад, Люсьєн Февр застерігав від «психологічного анахронізму – найгіршого і найпідступнішого»⁷⁸. Ця проблема вирішується так, що історик здійснює діалог раціональними засобами – думкою (а не емоціями). Для історика людська діяльність – не видовище, яке постало перед ним, а живий досвід, який він повинен пережити у своєму розумі.

Отже, одного розуміння недостатньо, і воно ризикує стати помилковим (має тенденцію до довільності), якщо ми не докладемо зусиль, щоб вибудувати на його основі більш систематичне пояснення, проаналізувавши вихідну ситуацію, виявивши різноманітні фактори і зваживши всі причини. Таке звернення до раціонального пояснення обмежує інтерпретаційне свавілля і перетворює історію в науку.

Один із шляхів поставити історію на наукові рейки – застосування методу соціології. Цей метод орієнтує на дослідження масових, знеосіблених явищ і процесів. Він активно впроваджується в історію, починаючи з Дюркгейма і Сіміана⁷⁹. У другій третині ХХ ст. він стає надзвичайно популярним серед французьких істориків. До речі, Михайло Грушевський теж захопився соціологією як методом історичного пізнання. За висловом Омеляна Пріцака, Грушевський у перших томах «Історії України-Русі» є позитивістом, а починаючи з 7-го тому, він стає «істориком-соціологом».

Структури соціологічного аналізу є надіндивідуальними. Вони не зводяться до окремих осіб. Тому вони можуть бути передані не через розповідь, а через функціональне визначення. Їхні часові рамки не вписуються в межі досвіду учасників подій⁸⁰.

Приклади структур:

- реформи державного устрою;
- правові системи;
- продуктивні сили;
- покоління людей з їхніми традиціями, цінностями, стереотипами поведінки;
- менталітет.

Компетентність історика (а разом з ним і читача), озброєного соціологічним баченням, є ширшою, ніж емпіричні знання минулих поколінь, бо він має знання про триваліші в часі структури, які залишалися неусвідомленими чи непоміченими діючими колись особами.

Прикладом підпорядкування події і абсолютизація структури вважається праця Ернеста Лабрусса «Криза французької економіки в кінці Старого порядку і попередні революції» (1944). Сучасна теорія історії, збагачена досвідом захоплення «Лабруссовою парадигмою» і наступним розчаруванням у ній, твердить, що поняття класу може бути прийнятним (використаним) лише по завершенню історичного дослідження, а не в якості його вихідної точки.

З'ясувалося, що соціологічний метод – не панацея. Є принаймні два обмеження його застосування в історії:

1. Соціологічний метод лише більш строго виражає те, що формулює здоровий глузд. Соціологічний метод теж, в принципі, заснований на операціях здорового глузду.

2. Соціологічний метод чудово показує себе у синхронних (системних) до-

слідженнях і не годиться для діахронних досліджень, тобто для аналізу власне подій.

Поєднання «структури» і «події» в історіописанні є складною проблемою історичної науки. Цю проблему французький філософ Поль Рікер подає так:

«Ми знаємо, що давній історичний метод роздмавав над усяку міру історію битв, династій, династичних шлюбів, престолонаслідувань і розділів держав та майна; історія губилася в довільному, випадковому, ірраціональному. Добре, коли на історію дивляться згори вниз, коли розглядають її як процес взаємодії між великими сукупностями, закоріненими в географії (недавня книжка Броделя «Середземне море в часи Філіпа II» позначає триумф цього методу розуміння), в техніці, в суспільних силах, у рухах великої амплітуди. Проте не можна йти до самого кінця в цій тенденції, яка, проте, єдина дозволяє пояснювати через причини й розуміти через інтенції; бо на граничній межі, ставши збагненою (*intelligible*), історія перестане бути історичною, адже будуть усунуті актори, що виступають на її сцені; ми мали б тоді історію, в якій нічого не відбувається, історію без подій»⁸¹.

Спробою подолати «ззелюднення» соціологізованої історії стала *персоналізація колективних сутностей*: залишаючись історією, доступною на рівні спонукальних мотивів і намірів, і одночасно конструюючи абстрактні колективні сутності на рівні загальних закономірностей, соціальна історія поширює на колективного героя ті самі наміри, ті самі емоції і ту саму психологію, що й на окремого індивіда. Вона створює, так би мовити, *колективних індивідів*. Клас може «думати», «хотіти», «ненавидіти», «потребувати», «відчувати». Для того щоб показати дію структур і змусити зрозуміти їх втручання в хід історії, історик вдається до персоніфікації своїх об'єктів:

«У Лабрусса наступ веде капіталізм. А для Февра вже і область Франш-Конте виступає «колективною історичною особою». У Броделя постійно персоніфікуються географічні реалії. Пустеля стає господинею, гори – незграбними людьми з грубими і непривітними обличчями. Бродель пристрасно любив Середземномор'я – цей складний, унікальний персонаж, якому потрібно було вгамувати голод. Людину ж він, навпаки, зближував з природою через використання метафор: він росте, як багаторічна рослина, роїться, як бджоли, коли вулик стає затісним; бідняки у Броделя схожі на гусінь чи на хрущів...»⁸²

Але як здійснити синтез структури і події? Як поєднати аналіз взаємозв'язків і пошук причин?

«...Шляхом попереминого та почергового тлумачення подій структурами, і навпаки», – вважає Рейнгарт Козеллек⁸³.

Суперечність між «подією» і «структурою», відповідне намагання істориків подолати цю суперечність і поєднати ці два однаково важливі способи відтворення історичного минулого, прагнення інтегрувати їх у єдиний про-

ект історіописання, – усе якраз і склало фундамент «криз», «революцій», «поворотів» в історіографії ХХ-ХХІ ст.:

- від занепаду подієвої історії – до «соціологічного повороту»;
- від «Лабрусової парадигми» – до «занепаду колективних сутностей»;
- від «структурної» історії – до «повернення нарративу»;
- від макроісторії – до мікроісторії.

Пошук причин

Стандартним способом раціонального впорядкування історичного поля є пошук причин. Історичне мислення засновується на припущенні про існування внутрішніх, необхідних зв'язків між подіями у часовому ряді, так що одна подія необхідно веде до іншої.

Історики приділяють велику увагу пошуку причин досліджуваних подій і визначенню того, які з них найважливіші. У ланцюгу подій нерідко виділяється подія-символ: Бостонське чаювання, взяття Бастилії, постріл в Сараєві, залп «Аврори», підпал Рейхстагу.

Історики мають звичку розрізняти причини поверхові і глибинні, вони схильні створювати ієрархію причин.

Зовсім не так у природничих науках: з точки зору логіки детермінізму, причина або є, або її немає, причина не може бути причиною у більшій чи меншій мірі.

Один із типів причин, які виділяють історики, – це *передумови*: вони не зумовлюють ситуацію чи подію, вони не роблять її неминучою, а все ж можна думати, що без них вона б не відбулася. Ці передумови зробили її можливою і навіть вірогідною. Є причини неначе результат збігу обставин. Вони пояснюють, чому подія, викликана передумовами, відбувається саме в даний момент і в даному вигляді.

Звичка істориків вибудовувати ієрархію причин походить від розуміння *альтернативності історичного процесу*. В ході мисленнєвого експерименту «зважування» факторів розвитку подій. Так ми виходимо на розмову про умовний спосіб подання історії.

Антуан Про відверто зізнається: «Частенько доводиться чути, що історію, мовляв, не пишуть в умовному способі. Але в тому-то й справа, що пишуть»⁸⁴. Звичайно, є тільки одна історія – та, що відбулася. Справді: на перший погляд, здається безглуздим уявляти, що Французька революція могла б не відбутися, що залізничне будівництво у США не набуло б великого розмаху чи що в Римській імперії не вирощувався б виноград. Але чи можна зрозуміти, чому сталося саме так, як сталося, якщо не запитувати себе: а чи могли вони відбутися інакше? Схоже на те, що уявити собі інший розвиток історії – це і є єдиний спосіб знайти причини історії реальної.

Здійснюючи такий мисленнєвий експеримент, намагаючись уявити альтернативний сценарій розвитку подій, історик здійснює *контрфактичний демарш*. Для визначення істинного значення тієї чи іншої події вона умовно вилучається з історії і робиться спроба сконструювати хронологічний ланцюг подій, який міг би стати наслідком відсутності цієї події:

- чи справді залізниці відіграли в другій половині XIX ст. важливу роль в стимулюванні економічного зростання США? (Р.Фогель, 1964);
- чи справді інститут рабства в США став перешкодою подальшого економічного зростання? (Р.Фогель, С.Енгерман, 1974);
- чи справді наявність поміщицьке землеволодіння негативно відбилося на розвитку сільського господарства Росії (І.Ковальченко, Л.Мілов, 1974);
- чи справді тільки форсована індустріалізація і колективізація сільського господарства могли забезпечити зростання економічної могутності СРСР протягом 30-х років? (Ю.Бокарев, 1982).

Будь-який історик для пояснення того, що було, запитує себе, що могло б бути. Удаючись до такого «уявлюваного досвіду», історики не тільки виявляють причини, а й зважують їх, тобто встановлюють їх ієрархію.

Як сказав Макс Вебер: «Щоб розплутати реальні причинні відношення, ми створюємо нереальні»⁸⁵.

Уявлюваний досвід заснований на маніпулюванні часом. Історик може прокручувати час в обох напрямках – вперед і назад. Саме через постійне снування між різними моментами минулого і вибудовується історія. У такому маніпулюванні часом заключена значна перевага, але також і великий ризик. Перевага полягає в тому, що історик «з'являється» вже після події чи ситуації, яку він вивчає. Йому, отже, відомий увесь реальний хід подій. Саме це знання наступного (відносно досліджуваного минулого) розвитку подій і надає фактам історичного характеру. Для того щоб стати історичним, факт повинен мати здатність викликати певні зміни. Історик ніби випереджає досліджуваний час. Він може абсолютно точно визначити, що має відбутися, оскільки це вже відбулося. Завдяки цьому він легко, навіть надто легко, відрізняє важливі події від менш важливих.

Фернан Бродель назвав цю специфічну особливість ретроспективного історичного дослідження «невблаганними зручностями нашого ремесла»:

«Чи не можемо ми уже на самому початку дослідження виділити головне в тій чи іншій історичній ситуації з точки зору її становлення? У зіткненні сил уже відомо, хто візьме гору, ми заздалегідь розпізнаємо важливі події, «ті, які будуть мати наслідки», за якими – майбутнє. Чи зможе хтось так само надійно відрізнити довготривале від ефемерного в сутолоці сучасного життя!»⁸⁶

Така особливість ремесла історика створює пастку: спокусу і занадто спростити ситуацію, усічено передати палітру прагнень і сподівань людей

минулого, їх готовність діяти в кількох напрямках, готовність до реалізації запасних варіантів, невиправдано звузити і навіть закрити очі на ті можливості, які містила в собі ситуація. Переваги ретроспективного аналізу створюють ілюзії фатальної визначеності подій.

Досліджуючи ієрархію причин, історик повинен присягнути зберігати чи відтворювати в досліджуваному минулому **«невідомість майбутнього»** (Раймон Арон)⁸⁷

Коректне ставлення історика до непередбачуваності майбутнього – це урок свободи (який він дає читачеві і самому собі). Тільки історія дозволяє мислити одночасно свободу людської дії і примус, який накладає ситуація.

Вірогідніше відтворення варіантів майбутнього, які могли б мати місце, є єдиним засобом, що дозволяє розкривати причини і встановлювати їх ієрархію в історії. Уява, яка тут задіюється, не є чистою фантазією. Вона вкорінена в реальному і вписується у відтворювані істориком факти. Конструювання ірреальних варіантів розвитку подій ґрунтується на знанні істориком «правил досвіду» (М.Вебер), тобто того, як люди зазвичай реагують на ось цю конкретну ситуацію. Тут історик орієнтується на прецеденти і мобілізує свої широкі знання, а не просто керується якимось загадковим «шостим відчуттям»⁸⁸. Так історик розпізнає в минулому можливості, які були цілком об'єктивними, але так і не реалізувалися, які були не необхідними, а вірогідними. Знаючи це, історик і не вимагає від свого читача вірити йому на слово, коли вказує на ці різновірогідні об'єктивні можливості. Він відчуває себе зобов'язаним аргументувати свій вибір в межах ієрархії причин⁸⁹. І він доводить свою думку за допомогою фактів, вибудованих на основі документів.

Роль понять в історичному дослідженні

Для осмислення історії історик користується поняттями, які йому повідомляє сама історія, або які він запозичує з інших суспільних наук.

Поняття – це думка, виражена в узагальненій формі, яка визначає суттєві і необхідні ознаки предметів та явищ і взаємозв'язки. Якщо поняття увійшло до наукового обігу, його позначають одним словом або використовують сукупність слів – термінів. Сукупність основних понять називають понятійним апаратом науки⁹⁰.

Для того, щоб слово стало поняттям, треба, щоб в одне це слово увійшла множина значень і конкретних форм досвіду.

Історики використовують два типи понять:

1. Поняття-*реалії*, які сформувало саме життя в минулому. Це переважно терміни.

Наприклад: феодал, аллод, десятина, оброк, князь, шляхта, козацька рада, нобілітація, рекрут, продподаток.

2. Поняття, синтезовані самими істориками. Це сучасні поняття, яких не знали творці історії.

Наприклад: капіталізм, еллінізм, ринок, соціальні відносини, класи, криза, експлуатація, революція, цивілізація.

Як правило, синтетичними є поняття, що позначають періоди і процеси. Дуже рідко буває, щоб сучасники тієї чи іншої епохи усвідомлювали своєрідність періоду, який вони переживають, настільки, щоб уже тоді дати йому ім'я. Давні греки класичної епохи не знали, що вона «класична», так само, як і греки елліністичної – що вона елліністична. Так само історичні процеси, більш чи менш глибокі перетворення в економіці, суспільстві і навіть політиці, як правило, рідко усвідомлюються в момент їх розгортання і ще рідше – концептуалізуються.

Будь-яка понятійність науки за своїм обсягом є ширшою від понятійності минулого, збагнути яку вона допомагає.

Завдяки кабінетним, синтетичним поняттям ми здатні доосмислити минулі епохи, зрозуміти їх краще, ніж самі творці історії. Але, прагнучи мислити минуле за допомогою сучасних понять, ми ризикуємо припуститися *анахронізму*.

Люсьєн Февр у своєму «Рабле» показав, у якій мірі поняття «катеїзм» і навіть «безбожництво» стосовно XVI ст. є справжнісіньким анахронізмом⁹¹.

Історія постійно запозичує поняття у сусідніх дисциплін. Політична історія широко використовує категорії конституційного права і політичних наук: парламентський чи президентський устрій, партія. Економічна історія черпає багато своїх понять з арсеналу економістів і демографів. Але, переходячи із своєї рідної дисципліни в історію, поняття зазнають кардинальних змін: вони стають більш гнучкими, втрачають свою строгість і не вживаються в своєму абсолютному значенні, негайно отримуючи специфікацію.

Історія має певну специфіку в обходженні з поняттями, у їх вживанні. Поняттям історії не можна дати визначення з допомогою якоїсь формули: їх треба описувати, розгортати. Із неможливості дати дефініцію історичним поняттям випливає їх багатозначність і пластичність. Концептуалізація (тобто впорядкування за допомогою абстракцій, понять) вносить в реальне (яке спостерігає історик) деякий порядок, але це недосконалий, неповний і нерівномірний порядок.⁹²

Історичні поняття ідуть далі сумарного описання: у них вмонтоване певне міркування і вони співвіднесені з певною теорією. Історичні поняття засновуються не на одних лише емпіричних констатаціях, але також – на міркуваннях і на теорії. Вони є тим, що Макс Вебер називав *ідеальними типами*.

Поняття сплітаються в мережу. Це те, що лінгвісти називають семантичним полем, тобто сукупністю термінів, які перебувають один з одним у стійких відносинах – або протиставлення, або зв'язку, або підпорядкування.

Особливе місце в історії (в історичному дискурсі) займають поняття, якими позначають колективні сутності, або одиниці суспільного устрою. Це суспільство, цивілізація, народ, країна, буржуазія, інтелігенція, громадська думка.

Ці поняття є надзвичайно потужними, але при нерозбірливому використанні вони можуть стати токсичними. Тому й говорять, що історик **не повинен розглядати поняття як речі**. Із ними не можна поводитися як з повноцінними заміниками реальності. Поняття – не речі, а інструменти, за допомогою яких сучасники, а серед них і історики, прагнуть домогтися переважання певного варіанта впорядкування реальності і надати минулому його специфіки і його значення. Між цими поняттями і реаліями, які вони позначають, завжди є певні розбіжності, напруження, у якому й розігрується історія. Як відображення реального, вони водночас слугують його оформленню за рахунок того, що його називають⁹³.

Історичний дискурс

Пластичність історичного нарративу не означає авторської сваволі. Логіка, і досить жорстка логіка, в історичних творах все-таки є. Але вона забезпечується не диктатом понять, а диктатом структури (який все частіше називають *історичним дискурсом*). Існує «Логіка історичного нарративу» (Франк Анкерсміт).

Специфіка історичного дискурсу: історія не «висновує» істину, не виводить її через якісь формули – вона показує (розкриває, фіксує) істину. «Історики з недовірою ставляться до абстрактних термінів; вони хочуть бачити, чути, відчувати»⁹⁴.

Продуктом історичного дослідження є *історична презентація*.

Серед понять, якими користуються історики, є особлива група (різновид) – *категорії*. Категорії – це загальні, фундаментальні поняття, які відображають найсуттєвіші, закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності та пізнання.

Категорія історичного факту

Історичний факт – фундаментальна категорія історичного знання. Категорія історичного факту є вираженням ідеї об'єктивної істини. У строгому визначенні факти – це «істинні висловлювання» про існування певних елементів реальності. Серйозне ставлення до факту як до одного з основоположних елементів історіописання рівноцінне визнанню того, що історик не вимагає, щоб йому вірили на слово тільки на тій підставі, що він – професіонал; ні, він дає читачеві змогу перевірити його твердження.

Історичні факти, створюються, безумовно, на основі вивчення документів та інших пам'яток минулого, але вони все ж створені, сконструйовані.

Школи і напрями, засновані на позитивізмі (позитивістській епістемології), були схильні абсолютизувати значення факту і його властивостей, підносячи його до статусу вічних істин, «атомів» істини, каменів у кладці будівлі.

Люсьєн Февр і Марк Блок переглянули категорію історичного факту: до числа історичних фактів відносяться не тільки «події», а й «процеси», зокрема процеси соціально-економічного розвитку і суспільної психології.

Категорія історичного часу

Працюючи над категорією історичного часу, ми отримуємо можливість зрозуміти специфіку історичної науки, побачити, як саме працює думка історика.

Час історії не є ні фізичним, ні психологічним часом. Фізичний час – це «час речей». У його середовищі різні дати описуються як відрізки чи точки часової осі. Цей час постає аналогічним простору. Він асоціюється з уявленнями «спостерігача». Він є матеріальним, статичним, дискретним, гомогенним і каузально-нейтральним. (Цей час теж використовується істориками – він реалізується в хронології).

Час історії – не одиниця вимірювання, а скоріше якісна оцінка. Вказуючи дату (точку на часовій стрічці), історик має на увазі не те, скільки років минуло від названої події до сьогодення, а які суспільні норми панували тоді: «воєнна демократія» чи парламентаризм, готика чи барокко, переддень світової війни чи «холодна війна», абсолютизм чи розпад імперій, до чи після великих географічних відкриттів. А ще, одна й та сама кількість фізичного часу в історії має різну вагу: порівняймо в історії України вагу десятиліття «золотого спокою» 1638–1648 рр. і наступну декаду – 1648–1658 рр.

Така одиниця історичного часу, як століття, для істориків не обов'язково дорівнює ста рокам. Так, говорять про «довге» і «коротке» XVII століття. XIX ст. почалося у 1815 р., а закінчилося у 1914 р. XX ст. розпочалося у 1914 р., а закінчилося у 1989 р. Іван Лисяк-Рудницький писав, що в українській історії XIX століття як окремий період тривало від 1780–1790-х років до 1914 року.

Оригінальну «хронологію століть» запропонував історик Джон Лукач (1924–2019): XX ст., на його думку, було коротким – воно тривало 75 років (з 1914 до 1989); XIX ст. тривало 99 років (з 1815 до 1914 р.); XVIII ст. було ще довшим – 126 років – від війни Франції і Англії (війна з Аугсбурзькою лігою) до Ватерлоо (1689–1815 рр.); XVII ст. тяглося 101 рік – від знищення іспанської Армади у 1588 р. до 1689 р., Славної революції в Англії⁹⁵.

Століття-вік розглядається як певна умовна цілісність, наділена власним сенсом: XVI ст. – це «століття Реформації», XVII ст. – це «століття науки», «століття філософії», а також «століття абсолютизму», XVIII ст. – «століття

Просвітництва», XIX ст. – «століття революцій», «буржуазний вік», «вік індустріалізації». XX ст. – «століття мас», «ядерний вік», «століття світових воєн»⁹⁶.

Крім року, століття і тисячоліття, історія знає таке часове визначення, як «занадто рано» і «занадто пізно». Історія знає і таку формулу, як «одночасність неодночасного» (співіснування індустріалізованих суспільств і реліктових культур народів крайньої півночі чи племен тихоокеанських островів).

Особливою часовою одиницею в історії є *епоха* – категорія, яка трактується як цілісність культурної системи і системи особистості. Епоха є найширшим поняттям і за часовим охопленням, і за змістом. Відомі різні варіанти поділу історії на епохи:

1) античність – Середні віки – Новий час;
2) аграрне – індустріальне – постіндустріальне суспільство;
3) первіснообщинне – рабовласницьке – феодальне – капіталістичне – комуністичне суспільство;

4) «віки»:

- археологічні «віки»: кам'яний, мідний, бронзовий, залізний;
- «вік Людовика XIV Франції (1643–1715);
- «вікторіанська епоха» у Великій Британії (1837–1901);
- «сталінські часи»;
- «брежнєвська епоха»;
- «ядерний вік» – XX ст.

Пізнавальна сила історичної темпоральності – не в механічній послідовності. Французький економіст, філософ і математик Антуан Курно (1801–1877) пояснив це на прикладі двох можливих метафор історії – турів державної лотереї і шахів:

Бюлетені виграшів державної лотереї можна вважати певною послідовністю з одиничних розіграшів, однак вони не складають історії, бо розіграші слідує один за одним без усякого зв'язку і без будь-якого впливу перших на наступні.

Інша справа шахи... Ця гра здатна стати метафорою, за допомогою якої можна пояснити (показати, продемонструвати) сенс темпоральності.

У шаховій грі випадкові результати гральної кості замінюються осмисленим рішенням гравця, однак при цьому замисел гравця, перехресуючись із замислом його супротивника, породжує безліч випадкових комбінацій, ми бачимо, як починають проступати умови історичного зчеплення. Розповідь про шахову партію могла би стати такою самою історією, як і будь-яка інша, – зі своїми кризами і розв'язками; адже ходи не тільки слідує один за одним, але й пов'язані один з одним, і в цьому сенсі кожен хід тією чи іншою мірою впливає на серію наступних і відчуває на собі вплив попередніх...

Отже, суть не в слідуванні, а у зчепленні.⁹⁷

Для історії недостатньо, щоб факти розташовувались у хронологічному порядку; критерієм є вплив одних фактів на інші. А цей вплив реалізується

через свідомість дійових осіб, які сприймають ситуацію і адаптуються до неї залежно від своїх цілей, культури і уявлень. Історія передбачає значення, наміри, волю, побоювання, уявлення і вірування. Але історія зосереджується на вчинках (діях), наділених сенсом і цінностями, навіть тоді, коли це відбувається неусвідомлено, і люди просто адаптуються до ситуації. Та одиничність, яку так ревно відстоюють історики, є одиничністю сенсу⁹⁸.

Хронологія, заснована на календареві християнської ери, є відображенням усвідомлення єдності людства, виникнення поняття всесвітньої історії. Християнство впровадило ідею лінійного часу замість часу циклічного. Хоч ця зміна не була повною: час між розп'яттям Христа і Страшним судом залишався по суті циклічним; у цей час нічого особливого не відбувалося, цей час був нерухомим, статичним. Рейнгарт Козеллек з цього погляду коментує відому картину Альбрехта Альтдорфера, написану у 1529 р. для герцога Баварського, яка зберігається в Пінакотеці Мюнхена, – «Битва Олександра». Перси на цій картині схожі на турків, які в той момент обложили Відень, а македонці – на ландскнехтів, учасників битви при Павії. Зображення Олександра і Максиміліана накладаються одне на одне.

«На площі півтора квадратних метра Альтдорфер розгортає перед нашими очима космічну панораму вирішальної битви у світовій історії, битві при Іссі, яка започаткувала у 333 році те, що ми сьогодні називаємо добою еллінізму. Із небаченою досі майстерністю Альтдорферу вдалося зобразити незліченних окремих воїнів у вигляді згуртованого військового формування; він змальовує потужне зіткнення лави вершників у панцирах і піхотинців, озброєних списами; переможний прорив македонців на чолі з Олександром, який вирвався далеко вперед; розгубленість і розсіяність, яка оволодіває персами; вичікувальну поведінку грецьких військ у засаді, які потім довершать перемогу.

...Метод, яким послуговувався Альтдорфер, є свідомим анахронізмом, до якого він вдався, щоб наочно зобразити точний перебіг минулої битви.

Сьогодні, звичайно ж, набагато більше впадає в око інший анахронізм. Сьогодні ми, вдивляючись у картину в галереї Пінакотека, вважаємо, що бачимо перед собою останнього лицаря Максиміліана або ж натовп ландскнехтів у битві під Падуюю. Більшість персів з обличчя й тюрбанами схожі на турків, які в тому ж таки 1529 році, коли було написане полотно, марно намагалися взяти облогою Відень. Інакше кажучи, історична подія, увічнена Альтдорфером, була для нього певною мірою чимось сучасним...

Альтдорфер, який прагнув зі статистичною суворістю зобразити історію й навів число учасників битви в десяти колонках цифр, все ж відмовився від однієї цифри, від датування року. Його битва не лише наявна в теперішньому часі, вона, здається, взагалі перебуває поза часом⁹⁹.

Інтелектуали XVI ст. жили в епоху, коли чекання Страшного суду було на першому місці серед найактуальніших проблем людства. *Анахронізм*, продемонстрований в картині «Битва Олександра», мав чітку основу: усі люди до Другого пришествя вважали себе сучасниками. Відтоді багато що змінилося. Історизм дев'ятнадцятого століття, а тим більше професійна історіографія, вже ґрунтувалися на засадах гострого відчуття історичної дистанції, принципової різниці між нашим часом та історичними часами. Сучасний час несе з собою незворотні зміни і відмінності. У ментальності людей визріває розуміння часу, який є часом *прогресу*.

Історик прекрасно знає, що час рухається тільки в одному напрямі, але він, порівнюючи минуле і теперішнє, постійно снує між минулим і сучасним, розгортає нитку часу в обох напрямках. А це передбачає, що час історії є *об'єктивованим*. Історик, сам знаходячись у часі, у певному сенсі дистанціюється від своєї роботи. Цю особливість роботи історика Рейнґарт Козеллек передав за допомогою вислову «часові пласти»: *минуле теперішнє, минуле минуле і минуле майбутнє*. Такий погляд дає змогу зрозуміти зв'язок між часовими конструкціями і феноменом історичного досвіду: для людей минулого їхнє минуле – це *простір досвіду*, і їхнє майбутнє – це *горизонт очікувань*¹⁰⁰.

Для професійного історика час – це ресурс в його майстерні. Він здійснює над ним операції:

1. Укладання хронології.
2. Періодизація.

Періодизація – це виділення етапів. Причому, *цезури* – межі між періодами – ставляться не механічно, а відповідно до логіки розгортання досліджуваного процесу. Періодизація – це спосіб сполучити, пов'язати те, що змінюється, і те, що зберігається. Періодизація дозволяє одночасно мислити неперервність і перервність: неперервність має місце всередині періодів, а перервність – між періодами¹⁰¹. Періодизація ідентифікує спадкоємність і її порушення. Тим самим вона відкриває шлях до інтерпретації. Періодизація не є прийомом чисто технічним. Кожна періодизація є інтерпретацією!

Отже, час істориків постає як уже структурований, артикульований час. Переваги такого стану речей настільки ж очевидні, як і його недоліки. Переваги: ясність, чіткість, мовна зручність. Недоліки: виокремлені періоди набувають своєї очевидності, якої насправді не було; утруднюється усвідомлення процесів різної часової протяжності. Періодизація заважає побачити, що в один і той же момент часу не всі спостережувані елементи знаходяться на одній і тій же стадії розвитку.

Кожен історичний об'єкт має власну періодизацію: недоцільно дотримуватися політичної періодизації для вивчення економічного розвитку чи історії релігії, і навпаки. З іншого боку, абсолютизація феномена різних темпів розгортання процесів різного типу приводить до розкладу (розпаду) часу на безліч часів, які не мають між собою зв'язку.

Тут історики стикаються із суперечністю, яку важко розв'язати.

Одним із прикладів можливого виходу з цієї логічної проблеми є праці Фернана Броделя. Він запропонував прийом ієрархізації часів різної протяжності. У своїй знаменитій праці «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II» (1949)¹⁰² Бродель окремо розглядає географічний і матеріальний контекст, економіку, і політичні події. Ці три відносно взаємопов'язані і відносно незалежні об'єкти розгортаються у трьох темпоральностях – довготривалому, середньотривалому і короткочасовому часі. Фернан Бродель у своїй монографії розглядає час «великої протяжності» (середовище проживання, економічні і соціальні структури, держава, цивілізація) і «короткий час» (політичні події, події індивідуального життя людини).

У передмові до свого твору Бродель пише:

«Ця книга складається із трьох частин, кожна з яких становить собою самостійний нарис.

Перша частина присвячена майже нерухомій історії, історії людини в її взаємовідносинах з навколишнім середовищем, що повільно тече і повільно змінюється, яка часто складається з безперервних повторів, з нескінченно відновлюваних циклів. Мені не хотілось залишити без уваги цю майже позачасову, дотичну до неживих речей історію, але й не хотів обмежитися в цьому випадку якимсь традиційним географічним вступом в історію...

Над цією нерухомою історією, історією в повільному темпі... знаходиться соціальна історія... історія груп і колективних утворень. Яким чином ці глибинні хвилі здіблюють все середземноморське життя? Ось що я хотів з'ясувати в другій частині моєї книги, послідовно розглядаючи історію господарства і держав, окремих суспільств і цивілізацій, а в заключенні намагаюся показати, для прояснення свого розуміння історії, складну роботу цих глибинних сил на війну. Бо війна, як відомо, не є стихією виключно індивідуальних вчинків.

Нарешті, третя частина присвячена традиційній історії, якщо хочете – історії не в загальнолюдському, а в індивідуальному вимірі, подієвій історії Франсуа Сіміана: хвилюванням на поверхні, хвилям, породжуваним потужними припливами і відпливами. Це історія коротких, різких, пульсуючих коливань. Надчуттєва за визначенням, вона налаштована на те, щоб реєструвати найменші зміни. Але саме в цій своїй якості вона є найзахопливішою, найбагатшою на прояви людської природи, але також і найбільш підступною. Не будемо надто довірятися цій ще обпікаючій руці історії в тому вигляді, у якому її сприймали, описували й переживали самі її сучасники. Вона набуває обрисів їхніх пристрастей, їхніх мрій і їхніх ілюзій...

Отже, ми підійшли до розчленування історії на кілька рівнів. Або, якщо завгодно, до розрізнення в історичному часі часу географічного, соціального й індивідуального. Або, якщо завгодно, до розділення людини на декількох персонажів¹⁰².

Але як порівняти в межах одного нарративу, одного дискурсу всі ці різні «часові шари»? Антуан Про дає таку візуальну інтерпретацію спроб розв'язати це завдання: «Час історії не пряма лінія, і не переривчаста лінія, і навіть не план: перехрещуючись, лінії утворюють рельєф, який має товщину і глибину»¹⁰³.

3.3. Звіт про проведене дослідження

Праця, яку пише історик, несе на собі відбиток проведеного дослідження. Але між історичним дослідженням і працею, яка пишеться як його результат, існують великі відмінності. Створюючи свій твір, історик задіює тільки слово – створює нарратив. Тобто тут історик строго обмежений. Тоді як в ході дослідження історик задіює фантастичну різноманітність інтелектуального інструментарію:

- діалог (словесний) з дійовими особами історії;
- діалог із самим собою;
- діалог (заочний – подумки) з колегами;
- діалог (явний) з колегами – на конференціях, семінарах, через рецензування, листування тощо;
- текстологічне оформлення думки (складання плану дослідження, написання фрагментів майбутнього твору – іноді це робиться подумки, ніби монолог перед самим собою, коли автор уявляє, як він прописує певний сюжет або промовляє перед аудиторією);
- проходження перед уявним поглядом автора вервечки подій, коли автор ніби глядач у театрі спостерігає розгортання панорам битв, мізансцени і інші просторові картини;
- переживання (схожі на психологічні стани) того, що могли переживати історичні персонажі.

Остаточний звіт про дослідження (стаття, книга, дисертація) будується за певними стандартами.

1. Задекларувавши хронологічні межі своєї теми, історик пише так, наче зав'язка і розв'язка були заздалегідь відомими. Тоді як у дослідженні початок і кінець бачаться досить проблематичними, і дослідник знає, що можливими є й інші точки відліку, які з різних причин на стадії текстового оформлення були відкинуті.

2. Інша прикметна відмінність історичного тексту полягає в тому, що він бере в дужки особистість історика. «Я» усувається. Автор може показатися тільки в передмові, коли він розкриває свої наміри. Але як тільки доходить до суті справи, як тільки починається сама історія, «Я» зникає. Історик тримається в тіні і з'являється лише на початку чи наприкінці розділу, у примітках і в дискусіях з іншими істориками. Здебільшого особа історика виступає у пом'якшеній формі «ми», яка об'єднує автора з читачами чи представляє всю

корпорацію істориків; також використовуються невизначено-особові і безособові конструкції. Крім того, історик намагається не втручатися в свій текст, не приймати чиюсь сторону, не гніватися, не хвилюватися і не виказувати захоплення. Закінчений твір пропонує читачеві одні лише об'єктивовані висловлювання, *анонімний дискурс Історії*¹⁰⁴.

Історичний твір пишеться з точки зору її величності Історії. Цей факт навмисно підкреслюється авторами, і для цього до їхніх послуг є кілька прийомів: присвячення іншим авторам, які долучають автора нової книги до довгої когорти професіоналів; численні відсилання до інших істориків, якими автор нової книги хоче не тільки позначити свою приналежність до професії; він дає зрозуміти, що його текст є частиною своєрідного гіпертексту, який він покликаний в деяких відношеннях доповнити, у деяких – піддати сумніву, а в низці випадків – оновити. Історик не питається думки читача, навіть освіченого, і не висловлює своєї думки. Він виступає від імені самої Історії. Історик поміщає себе на місце того самого об'єктивного знання, яке засноване професією, і саме звідти розмовляє зі своїм читачем.

3. Третя риса історичного тексту: він розгортається на двох різних рівнях, які при цьому постійно змішуються. Перший рівень – рівень дискурсу історика. Це суцільний текст, структурований і керований. Він містить аргументацію, у ньому визначаються факти, обговорюються пояснення. Цей дискурс постійно переривається посиланнями і цитатами, тобто фрагментами чужих текстів, адже вони взяті з праць інших істориків, але найчастіше – із документів досліджуваного часу, хронік і свідчень. Цей другий рівень – рівень цитат і приміток – створює ефект правди, а також ефект реального. Виступаючи гарантією правдивості і реальності того, що говорить історик, цитата тим самим слугує підтвердженням його авторитету і його знання. Причому, відбираючи фрагменти для цитування, історик виходить з переконання, що він знає більше за самих очевидців, наскільки їх повідомлення відповідали дійсності; він знає краще за них самих, що із сказаного ними є важливим – навіть тоді, коли його думка не збігається з тим, що з цього приводу думали і що мали на увазі вони самі. Така структура історичного дискурсу поєднує правдивість розповіді з легітимністю знання; вона стає джерелом достовірності.

Історичний дискурс – це не мозаїка, а єдиний пронизаний силовими полями простір.

Відомий американський історик і літературний критик Хейден Уайт (1928–2018) виділив такі рівні концептуалізації в історичному творі:

- 1) хроніка;
- 2) оповідання-історія;
- 3) побудова сюжету (певного типу);
- 4) доведення (певного типу);
- 5) ідеологічний підтекст (певного типу).

«Хроніка» та «історія» – елементарні складові історичного викладу; вони

створюються в процесі відбору і розташування відомостей, які беруться з джерела. Спочатку елементи інформації, узяті з «хаосу джерел», організуються в хроніку подій (трансформація хроніки в історію), щоб мати з ними справу в порядку того, як вони відбулися. Потім хроніка організується в історію-оповідання, яка представляє серії подій, зашифрованих мотивами; конструюється діяхронічний процес: простежуються послідовності подій, які ведуть від зав'язок до розв'язок. Історик «зчеплює» події в серії таким чином, що в них пізнається процес з видимим початком, серединою і кінцем. Таке зчеплення подій у серії, у процесі викликає питання, які історик передбачає і на які готовий відповісти: як це відбулося? чому це відбулося саме так? чим все закінчилося? Залежно від цих запитань будуються *оповідальні тактики* автора.

Але з'являються і питання іншого рівня: до чого все це зводиться? у чому сенс усього цього? Такі питання пов'язані зі структурою всієї сукупності подій, розглядуваних як завершена історія. Відповіді на ці питання можуть бути дані кількома шляхами (рівнями концептуалізації): 1) пояснення через побудову сюжету – рівень оповідального пояснення; 2) пояснення через доведення – формальне, експліцитне доведення; 3) пояснення через ідеологічний підтекст.

Отже, історичний текст має три рівні:

1. Найелементарніший рівень історичного опису – той, на якому історик просто описує окремі ситуації в минулому.

2. Рівень історичного пояснення.

3. Рівень історичного тексту в цілому, на якому історик постає перед нами, пропонуючи певну репрезентацію минулого. З когнітивної точки зору цей рівень є єдиним, який справді вірно подає історію. Історики знають, що тільки книга в цілому подає сутність їхньої концепції про минуле¹⁰⁵. У плані пізнання рівень історичного тексту як цілого має пріоритет порівняно з рівнем опису і пояснення.

Нарратив як форма наукового викладу

Оповідь і опис

Метод конструювання історії – оповідь (розповідь), або *нарратив*. Будь-яка історія є оповідною, тому що вона завжди містить певну зміну. Історія розповідає і саме в ході своєї оповіді – пояснює.

У чому полягає відмінність розповіді від простого списку фактів? Розповісти, значить пояснити. Як зауважує Поль Рікер, «пояснення того, чому щось відбулося, і описання того, що відбулося, співпадають. Розповідь, яка не може пояснити, – менше, ніж оповідання; розповідь, яка пояснює, – це просто розповідь»¹⁰⁶.

Схожість розповіді про те, що діється в нас на очах, і розповідання історії очевидна. І все ж історична оповідь відрізняється від розповіді, сучасній дії, трьома рисами:

1. Насамперед, нарратор не є ані безпосереднім учасником, ані глядачем дії; він приходить набагато пізніше і вже знає розв'язку.

2. Оскільки в оповіді вже присутнє попереднє знання розвитку подій і розв'язки, то вони не з'ясовуються поступово, крок за кроком. Постає інтрига: розбіжності між початковими планами і кінцевим результатом: те, що відбувається, може бути, а може й не бути тим, що передбачалося чи було передбачуваним.

3. Нарративний опис будується як аргументація. Ті події, які можна було передбачити (і тут немає «нічого цікавого»), історик проходить швидко, втискуючи в одну сторінку ціле століття чи цілий рік, а коли подія викликає подив і вимагає пояснення (або якщо хтось із його попередників дав події трактування, неприйнятне для нього), тоді історик починає вдаватися в деталі. Отже, оповідь складена з одиниць, темп і масштаб яких не однаковий.

Але поза «розповідями» є ще щось, є інформаційний залишок, який можна досягнути лише через теоретичні процедури. Інакше кажучи, історичний нарратив має дві мети: 1) відтворення минулого; 2) тлумачення минулого.

Виділяються три типи історичного викладу (історичних текстів): розповідь (оповідь); картина (опис); коментар.

Оповідь – це огляд у часі. Оповідь гарно підходить для пояснення причини змін («Чому те і те відбулося?»). В ній ніби природно закладений пошук причин і намірів.

Картина – це спосіб історичного викладу, при якому виявляються взаємозв'язки. Вона відповідає на запитання: «Яким був стан речей?» Картина, звичайно, розташована в часі, іноді в дуже протяжному часі. У центрі картини знаходяться не зміни, а характерні особливості об'єкта і те, що забезпечує внутрішню єдність; вона пов'язує воедино безліч належних до одного часу фактів і в такий спосіб конструює певну сукупність, ансамбль, у якому речі зчеплені, не даючи йому розпадатися¹⁰⁷. За допомогою картин описують структури. «Події можуть лише розповідатися, а структури лише описуватися» (Р.Козеллек)¹⁰⁸.

Картина особливо підходить для презентації того чи іншого суспільства, тієї чи іншої конкретної соціальної верстви в конкретний момент часу.

Здійснюючи опис, історик прагне створити в читача ілюзію безпосередньої присутності, відтворити атмосферу.

Коментарі розгортаються під кутом зору інтерпретацій. Це – есе про інші тексти, взяті в контекстах.

Але це лише початок. Важливо конкретну подію показати як частину історичного процесу. Тобто, треба відповісти на запитання «Чому це відбулося?» і «До чого це привело?», «Якими були наслідки?». Тобто встановити причинно-наслідкові зв'язки.

Необхідно встановити мотивацію поведінки, прийняття рішень учасниками подій. Причому під шаром «очевидної» історії висловлених намірів і

усвідомлених тривог лежить *латентна* історія – вона складається з процесів, про які сучасники мають лише приблизне уявлення, таких, як демографічні зміни, еволюція економічних структур. Оскільки історики вивчають розвиток суспільства в часі, вони здатні виявити вплив подібних факторів. Але самі дійові особи (учасники, актори) навряд чи могли усвідомлювати системну обумовленість своїх дій. Так само вони не можуть передбачити результати своїх дій. Між намірами і результатами часто виникають «ножиці».

Наукове пояснення передбачає розгляд історичної ситуації як місце перетину двох площин. Одну з них можна назвати *діахронною* (або вертикальною) – вона являє собою часову послідовність попередніх проявів даної діяльності. Інша площина – *синхронна* (або горизонтальна), тобто вплив найрізноманітніших факторів, що діють в той момент на конкретну подію, на розвиток ситуації.

Нарративна форма історичного викладу має свої обмеження:

1. Відновити порядок подій у часі – лише частина пояснювальної діяльності історика. Адже те, що подія А сталася раніше ніж подія Б, не обов'язково означає, що А стало причиною Б, але нарративна форма викладу може скласти саме таке враження. (Логіки називають це хибною послідовністю).

2. Нарратив погано підходить для виконання завдання розширення спектру причин події при одночасній спробі вибудувати їх певну ієрархію. Нарратив дозволяє одночасно простежувати лише дві-три «сюжетні лінії», а значить, виявити лише деякі причини і результати. Особливо обмеженість нарративного методу виявляється при вивченні інституційних чи економічних змін (процесів). Найбільш очевидно ці проблеми виявляються на прикладі «тихих змін» в історії – поступової трансформації духовного і соціального досвіду, які відбиваються на поверхні подій лише дотичним шляхом.

Необхідно долучати *аналіз*. Крім виявлення причинно-наслідкових зв'язків, аналіз може слугувати розкриттю взаємозв'язків між подіями і тенденціями, які відбуваються одночасно. Такі системні дослідження особливо поширені в соціальній і економічній історії, де об'єктивний аналіз значення конкретних змін неможливий без знань про політичну чи економічну систему в цілому.

Водночасуто аналітичні праці мають свої недоліки. Виграючи в інтелектуальній чіткості, вони програють в історичній безпосередності. Науковий аналіз неминуче набуває статичності.

Отже, історик повинен гнучко поєднувати аналітичну і нарративну форми.

«Проклятим» і разом з тим принципово важливим питанням для істориків є співвідношення між верхнім і глибинним шаром, іншими словами, між подією і структурою.

Об'єкт можна закріпити або в образі, або в понятті. З одного боку, історик пояснює, аргументує; він звертається за допомогою до понять. Таким чином народжується абстрактний, аналізуючий текст. Одночасно історик прагне зробити так, щоб читач уявляв собі те, про що він говорить. Для цього він

звертається до його уяви, а не тільки до розуму. За поняттями повинні стояти уявлення, образи, бо оперування беззмістовними поняттями містить великий ризик.

Франклін Анкерсміт підмітив прикметну особливість історіографії: критерієм істинності нарративу можуть бути тільки інші нарративи¹⁰⁹:

«...Як ми можемо визначити найбільш успішну «обробку» минулого? Аж ніяк не через оцінку «практичних» результатів такої «обробки». Справді, ми можемо скласти думку про істинність, наприклад, теорій механіки, перевіряючи, руйнуються чи ні мости, побудовані у відповідності з цими теоріями. Але вибрати найбільш успішну «обробку» минулого ми можемо лише порівнюючи її результати з іншими інтерпретаціями минулого, які у нас вже є. Не реальність, а інші інтерпретації минулого є нашим арбітром.

...Ми не зможемо просто встановити чи «довести» свою правоту, ми можемо лише навести аргументи на користь нашого твердження. І знову в нас немає жодних критеріїв. Спори істориків не вирішуються простою перевіркою, чи співвідноситься правильний нарратив з тим, що було в минулому...»

Які якості необхідні історичному діячові для виконання завдань, що постають перед ним:

1. Набуття навичок володіння першоджерелами і здатності до їх критичного аналізу.

2. Здібності до узагальнення і концептуалізації, гострота інтелекту. (Щоб простежувати взаємозв'язок подій і виділяти з маси деталей схеми, які дозволяють краще зрозуміти минуле: причинно-наслідкові схеми, схеми періодизації, поняття про соціальні групи).

3. Уява. (Щоб заповнити пробіли в архівних документах. Частіше це пов'язане з проблемою відновлення, встановлення мотивації і менталітету).

4. Дар слова, літературна майстерність. (Вміння донести своє розуміння до читача).

«Історія – це текст».

Якими словами слід передавати минулу реальність? Історик стоїть перед дилемою: користуватися сьогоdnішніми словами, ризикуючи бути неправильно зрозумілим (його легко розуміють, але це розуміння неминуче буде викривленим), або користуватися вчорашніми словами, говорячи про вілланив і ленників, дружинників і отроків, ризикуючи бути незрозумілим, бо ці слова є для наших сучасників пустим звуком. Проблему історик вирішує через низку компромісів. Природний розв'язок цієї проблеми такий: які б слова не вживав історик, йому не обійтися без коментарів. Так на полях розповіді історика з'являється *метатекст*, у межах якого пояснюється сенс термінів – через посилання внизу сторінки, через описання в основному тексті, за допомогою вставного речення при першому вживанні терміна.

Мова історика

Історичні події неможливі без застосування мови, набутий досвід неможливо передати поза мовою. В тому числі неминучим є застосування риторичних конструкцій: фігур слів і фігур думки.

Даючи моральну оцінку минулому, історики мають у своєму розпорядженні значно могутнішу риторичну і стилістичну зброю, ніж звичайне застосування: сарказм, іронію, співставлення риторики і реальності, фактичне викриття лицемірства, своєкорисливості й жадібності, не коментований перелік мужніх актів бунту й непокори. Усього цього можна досягти, не вдаючись до прямого використання скороминущого морального словника того суспільства, у якому живе історик¹¹⁰.

Друзями історика є *тропи* – слова чи звороти переносного значення, але не дослівні: метафора, алегорія, метонімія, синекдоха, іронія.

Метафора (буквально, «перенесення») – це використання слова в іншому значенні, котре характеризує певне явище перенесенням на нього ознак, властивих іншому явищу (в силу тієї чи іншої їх схожості). Наприклад: «Іспанія – житниця Європи»; «історичне джерело»; розвиток цивілізації (ніби якогось живого організму): «народження, зростання, зрілість, смерть».

Метонімія (буквально, «зміна імені») – заміна одних слів іншими, яка полягає в порівнянні частини з цілим чи навпаки. Наприклад: «Читали Куліша?» (замість «твори Куліша»); «Двір не погодився на поступки» (замість «король» чи «влада»); «П'ятдесят вітрил» – замість «п'ятдесят кораблів»; «Тисяча багнетів» – замість «тисяча бійців». Власне, усю наратію про минуле можна розглядати як метонімію; наратію тут – певна частина незнаного цілого, якою є минуле.

Синекдоха – заміна одних слів іншими. Використання частини, що символізує певну якість, яка начебто прихована в тотальності. Наприклад: «Він весь – серце».

Проявом метонімічного чи синекдотичного мислення в історичному наративі є антропоморфізація, або «оживлення» неживих предметів. Наприклад: замість «римська армія рушила на підкорення Галлії» – «Цезар рушив на підкорення Галлії».

Іронія – надання окремим зворотам чи цілим частинам іншого сенсу, ніж сенс буквальный. Засобами іронії сутності можуть бути схарактеризовані через заперечення на фігуративному рівні того, що стверджується на буквальному. Улюбленим стилістичним засобом іронічної мови є риторична фігура *апорії* (буквально, «сумнів»), у якій автор указує на реальну чи удавану невіру в істинність його власних тверджень. Мета іронічного твердження – неявно стверджувати заперечення того, що на буквальному рівні стверджувалось позитивно чи навпаки.

Іронія в певному розумінні є метатропологічною, оскільки використовується з усвідомленням можливості неправильного вживання фігуративної мови. Іронічне твердження виходить з того, що читач чи слухач вже знає

III. Структура історичного дослідження

або здатен розпізнати абсурдність характеристики речей, позначуваних у формі метафори, метонімії чи синекдохи. Іронія передбачає «реалістичну» точку зору на реальність. Вона підкреслює обмеженість і відносність пізнавальних можливостей людини, і особливо обмеженість можливостей мовних засобів для передавання думки про реальність, демонструє самокритичність пропонованої концептуалізації світу і його процесів¹¹¹.

Розглядаючи тропи (фігури думки) як засоби передачі думки про якусь реальність (наприклад, про історичну реальність), можна сказати, що іронія, метонімія і синекдоха – це типи метафори, але вони відрізняються одна від одної за типом редуцій чи інтеграцій, які вони обумовлюють на буквальному рівні свого значення, і за типом прояснень, для яких вони призначені на фігуративному рівні. Метафора по суті є репрезентативною, метонімія – редуціоністичною, синекдоха – інтегративною, іронія – негативною¹¹².

Елементи мовних засобів автор поєднує в цілісний твір, який має неповторні риси. Порівняння творчого почерку різних авторів дає підставу говорити про різні *риторичні стилі*: схвальний або несхвальний; апологетичний; іронічний; квазібезсторонній.

Стиль – це певна постійна манера використання мови, за допомогою якої світ представляється і наділяється сенсом¹¹³.

Щоб показати роль стилю в роботі історика, Хейден Уайт у монографії «Метаісторія. Історична уява в Європі XIX століття» здійснює формально-систематичне дослідження творчості чотирьох істориків (Ранке, Мішле, Токвіля і Букхардта) і чотирьох філософів (Гегеля, Маркса, Ніцше і Кроче. Згідно з Х.Уайтом, історичний стиль постає з поєднання типів інтриги, аргументації і ідеологічного підґрунтя. Дослідження Х.Уайта має не логічний, а фактографічний характер: автор лише оформлює ті відмінності, які він емпірично спостерігає у працях різних авторів. Важливо зазначити, що між трьома виділеними типологіями немає жорсткої відповідності: поєднання їх різновидів залишаються гнучкими, а самі типи швидше можна вважати тенденціями – вони не існують у чистому вигляді. Але важливий сам факт: ще до того, як історик визначив свою інтригу, він уже обрав для себе певну інтерпретаційну стратегію, відповідно до якої і буде її конструювати: «Коротше кажучи, проблема, що стоїть перед істориком, полягає в тому, щоб сконструювати лінгвістичний протокол, що включає лексичний, граматичний, синтаксичний і семантичний рівні, який дозволяв би описувати поле і його елементи в його, історика, власних термінах (а не тільки в тих термінах, у яких вони фігурують у самих документах) і, таким чином, підготувати їх для того пояснення і представлення читачеві, які потім він дасть у своїй розповіді (нарративі). Цей допонятійний лінгвістичний протокол, через його суто випереджувальну, початкову природу, своєю чергою засновуватиметься на пануючій образній системі, у якій він інтерпретується»¹¹⁴.

Щоб формалізувати відмінності між типами історії, яку пишуть історики, Х.Уайт прагне виявити історичні стилі. Перший крок у цьому напрямі здійснюється з переходом від хронології до історії в сенсі такого хронологічного членування, яке ставить одні події на початок, а інші – в кінець. Але справжня історія передбачає пояснення. Для Х.Уайта історія фактично поєднує три способи пояснення: через інтригу, через аргументацію і через ідеологічне підґрунтя. Їх поєднанням і визначаються *історичні стилі*:

Відповідно до цього **на першому рівні** Х.Уайт розрізняє чотири способи побудови інтриги: романтичний, сатиричний, комічний і трагічний. Історія, написана в *романтичному* стилі, – це історія героя, який врешті-решт торжествує і приводить до торжества добра над злом. *Комічний* тип характерний для історії з хорошим кінцем; щаслива розв'язка сприяє примиренню людини з людиною, із світом і суспільством. У *трагічному* стилі немає ні перемоги героя, ні загального примирення. Це не значить, що загальний тон розповіді повинен бути неодмінно похмурим: трагічне береться тут у своєму літературному значенні, коли розв'язка історії оголошується ще на початку викладу і коли історія ставить собі за мету розкрити природу конфлікуючих сил. У цьому сенсі можна сказати, що Токвіль став утіленням трагічного стилю, тоді як Мішле є прикладом стилю романтичного. Сатиричний стиль показує людину – в'язня всесвіту, а не її господаря; читач відчуває себе обманути, оскільки й історія, і пояснення залишаються незавершеними.

На другому рівні Х.Уайт виділяє чотири типи формальної аргументації, або, так би мовити, чотири загальні пояснювальні парадигми: формістська, органічна, механістична і концептуалістська. *Формістська* аргументація наполягає на унікальності різних акторів і на тому, що відрізняє їх один від одного; вона надає перевагу кольору, жвавості і різноманітності історичного поля. До цього типу аргументації можна віднести Мішле, як і взагалі усю романтичну історію. *Органічна* парадигма є більш синтетичною і інтегруючою; у ній індивіди з'єднуються разом для того, щоб скласти ціле; історія стає консолідацією чи кристалізацією спочатку розрізненого ансамблю; вона, отже, спрямована на досягнення певної мети. *Механістична* парадигма більш схильна до спрощень: факти виявляють існування механізмів, вони підкоряються дії причин і навіть законів; емпіричні дані лише виявляють ці закономірності. Представником такого типу аргументації був Маркс, але Х.Уайт виявляє її ознаки також у Токвіля. Правда, у останнього механізми мають іншу природу і зумовлені швидше самою природою інститутів. Нарешті, *контекстуалістська* аргументація прагне співставити кожний з елементів з рештою і показати їх взаємозалежність; вона приділяє велику увагу духу часу.

На третьому рівні необхідно враховувати типи ідеологічного підґрунтя, тобто загальне ставлення історика до суспільства. Х.Уайт позначає їх термінами, які він, однак, вживає не у їх прямому політичному сенсі. Це – анархізм, консерватизм, лібералізм і радикалізм (в англосаксонському розумінні). *Ліберали* мислять пристосування індивідів до суспільства в межах стійкого структурного зв'язку, що реалізується

III. Структура історичного дослідження

через посередництво різноманітних суспільних інститутів; їхні погляди звернені до майбутнього, але вони відкладають здійснення своєї утопії до дуже віддалених часів, щоб їй не довелося здійснювати просто зараз. Зрозуміло, Токвіль виступає тут як фігура ліберальна. *Консерватори* мислять еволюцію за аналогією з природним світом; вони більше звернені до минулого і зосереджені на поступовому вдосконаленні сучасного суспільства. *Радикали* і *анархісти* значною мірою схильні припускати катастрофічні зміни (чи навіть бажати їх), але якщо перші вважають здійснення утопії неминучим, то перші бачать її у віддаленому минулому, хоч, на їхню думку, вона може в будь-який час здійснитися знову. У цьому сенсі Мішле був би для Х.Уайта анархістом, але не тому, що жодне з наступних суспільств не в змозі втілити в життя його ідеал¹¹⁵.

Хейден Уайт окремо розглядає способи пояснень через побудову сюжету:

Примирення, яке виникає в кінці *Комедії*, є примирення людей із людьми, людей із їхнім світом і з їхнім суспільством; суспільні умови постають як більш чисті, нормальні, здорові внаслідок конфлікту між, здавалось би, непримиренно протилежними елементами світу; зрештою виявляється, що ці елементи гармонізуються й уніфікуються один з одним. Примирення, яке відбувається в кінці *Трагедії*, набагато похмуріше; воно більше нагадує примирення людей з умовами, у яких вони повинні трудитися в світі. Своєю чергою, ці умови розглядаються як незмінні й вічні, з чого випливає, що людина не може їх змінити, але повинна працювати в їхніх межах. Вони встановлюють межі того, чого можна прагнути і на що можна виправдано розраховувати в пошуках безпеки й поміркованості у світі.

Сатира являє інший тип характеристики надій, можливостей та істин людського існування, ніж ті, що розкриті в Романі, *Комедії* і *Трагедії*. Вона дивиться на ці сподівання, можливості і істини Іронічно, в атмосфері, породженій розумінням граничної неадекватності свідомості для того, щоб щасливо жити в світі або повністю його розуміти. Сатира передбачає граничну неадекватність видінь світу, драматично представлених в жанрах Роману, *Комедії* і *Трагедії*. Сатиричний спосіб репрезентації як фаза в еволюції художнього стилю чи літературної традиції демонструє переконання, що світ став старим. Як і сама філософія, Сатира «малює сірим по сірому», усвідомлюючи власну неадекватність як образ реальності. Тим самим вона готує свідомість до відмови від усіх витончених концептуалізацій світу і очікує на повернення міфічного осягнення світу і його процесів...

Трагедія і Сатира – способи побудови сюжету, які відповідають інтересам тих істориків, які за сумбуром подій, що містяться в хроніці, або в самому цьому сумбурі вбачають структуру відношень, що зберігається незмінно, або вічне повернення Того-Самого у Різному. Роман і *Комедія* підкреслюють виникнення нових сил чи умов на основі процесів, які на перший погляд здавалися у своїй сутності незмінними або такими, що змінюються тільки у своїх феноменальних формах. Але кожна з цих архетипових сюжетних структур має своє значення для когнітивних операцій, через які історик прагне «пояснити» те, що «насправді сталося» в ході процесу, образ істинної форми якого ці операції створюють¹¹⁶.

Заслуга проведеного Х.Уайтом аналізу полягає в демонстрації того факту, що, надаючи форму своїй інтризі, історик виходить із припущень, із попередньої думки. Ще до того, як виокремити об'єкт і остаточно обрати спосіб викладу, він вже попередньо конструює його через вибір (причому цей вибір рідко буває експліцитним), який стосується одночасно бачення світу (ідеологічне підґрунтя), бажаності того чи іншого способу пояснення і типу інтриги¹¹⁷.

Коли історію розглядають під таким кутом зору, її тим самим зближують з романом, вимислом. Історія – це роман, каже Поль Вейн, і продовжує: «Тільки тут роман справжній, що позбавляє його необхідності бути захоплюючим: історія... може собі дозволити бути нудною, при цьому не втрачаючи своєї цінності»¹¹⁸.

Історик «знаходить» свої історії, тоді як письменник «винаходить» свої¹¹⁹. Історіографія створює нарративні інтерпретації соціоісторичної дійсності; література застосовує їх¹²⁰.

Історичний нарратив зберігає вірність фактам, тоді як художня література, зокрема історичний роман, – ні (Ф.Анкерсміт)¹²¹.

Але не слід думати, що «лінгвістичний поворот» стосується лише історії, і що таку «вільність», як поетичність, можна приписати тільки історії. Ні, від цього не застраховані й інші науки. Чого варті лише заголовки: «Риторика економічної науки» Дейдри Макклоскі (1982) чи «Стилі в математиці» (1999).¹²²

3.4. Пошуки універсальної теорії історичного процесу

Методика роботи з джерелами, способи поводження з фактами, нарративні техніки, типи історичного викладу, – усе це вишиковується в *пояснюючі стратегії* – особливі способи представлення минулого, свого роду супертеорії. Їх ще називають *підходи, парадигми, напрями*.

Відразу слід зауважити (попередити), що чіткої картини розмежування і зміни напрямів, «парадигм», «підходів» – немає. По-перше, поширення нового погляду на історію не знищувало попереднього напрямку. По-друге, все нове не відразу ставало панівним, домінуючим чи модним; завжди можна простежити досить давні ростки свіжих ідей. По-третє, не завжди помітна «чіткість жанру» новітніх дослідницьких технологій, наприклад:

- Немає чіткого розмежування між історією повсякденності і мікроісторією. Більше того, дослідження того самого плану в Німеччині традиційно називають історією повсякденності, а в Італії – мікроісторією.
- «Монтаю» Ладюрі критики в одному випадку відносять до течії історичної антропології, в іншому – до мікроісторії, у третьому – до історії повсякденності.
- «Едвардинці» П.Томпсона визначаються то як усна історія, то як мікроісторія, то як історико-просопографічне дослідження.

Така нечіткість не повинна завадити помітити головну тенденцію: рух історичної думки від подієво-нарративного наївного оптимізму кінця XIX – початку XX ст. до пошуку «філософського каменя» інтерпретативної історичної реконструкції, і від останньої – до теоретично підкріпленої історії, у якій, проте, не губиться жива людина з її спонтанністю.

Позитивістська парадигма

Для позитивістської парадигми характерним є переконання у повній залежності історика від формального змісту текстів документів (тексти, нібито, «говорять самі за себе»). Найслабше обґрунтованим елементом у теорії історичної реконструкції позитивістської школи був синтез фактів у систему.

Протягом майже усього XX ст., а частково й зараз, соціальна історія, а частково й політична, передавалася в поняттях цілісної колективної ідентичності, типу класу чи нації. Ці поняття особливо чітко виявилися в марксистських визначеннях класів і класової свідомості, але й ліберальні вчені розглядали політичні партії, релігійні конфесії і нації в тому самому руслі – як історичні суб'єкти, що діють протягом багатьох поколінь. І в ліберальних, і в марксистських працях соціальна ідентичність набувала майже матеріальної форми, яка рухала «гранднарративи», «великі нарративи», що відстоювали ідеї прогресу чи революційних перетворень¹²³.

У працях істориків домінувала політична історія. Панувала історія високої політики та міжнародної дипломатії. Історія творилася великими людьми. Вони сприймалися як морально і політично автономні індивіди, чиї рішення відбивали передусім особливості власної особистості, а не будь-які ширші сили. Цей підхід був серед істориків настільки домінуючим, що соціальні та економічні історики мусили засновувати свої окремі університетські кафедри, щоб утвердитися в академічному середовищі, і заявляти, що їхні спеціальності є окремими дисциплінами, цілком відмінними від справжньої історії¹²⁴.

Ця парадигма була атакована з двох напрямів – з боку школи «Анналів» (30–80-ті роки) і з боку текстуальної історії (з 1990-х років).

«Нова історія»

Методологічний прорив XX ст. пов'язаний з утвердженням соціальної і культурної історії. У другій половині XX ст. взаємодія історії з соціальними науками привела до поділу на «стару» і «нову» історію. «Нова» історія замість нарративного підходу своїм знаменом обрала аналітичний підхід. Увага концентрується на структурах, функціях і композиції соціальних інститутів; посилюється увага до широких мас. Використовуються теоретичні моделі для аналізу минулих суспільств.

У Франції модерністський поворот пов'язаний з рухом «Анналів», який бере початок у 1929 р. і позначений діяльністю Люсьєна Февра (1878–1956) і Марка Блока (1886–1944) навколо видання журналу «Анналі економічної і соціальної історії». Засновники журналу прагнули радикального оновлення історичної науки в умовах, коли більшість істориків працювали «по старинці», не беручи до уваги системні зміни у світі. Загальні тенденції розвитку французької історіографії в 1970-ті рр., які визначалися методологічними пошуками низки відомих істориків, переважно учнів Ф.Броделя (М.Ферро, Е. Леруа Ладюрі, Ж. Легоффа, П.Нора), призвели до оформлення в школі «Анналів» особливого руху, який, за своїм маніфестом 1978 р., отримав назву «Нова історія»¹²⁵.

Із вивчення поодиноких подій вони перемістили наголос на масові та повторювані явища. Вони спробували встановити зв'язок між історичними процесами, що були віддалені одні від одного як у просторі, так і в часі. На місце нарратива – розповіді, як традиційного способу писання історичних праць, лідери цієї школи поставили проблемно зорієнтовану історію. Замість політичного життя як традиційного предмета історичного дослідження вони звернули увагу на інші об'єкти аналізу – суспільство, культуру та т.зв. *структури щоденності*. Своєю стратегічною метою вони проголосили створення «тотальної історії» – тобто такої історії, яка б охоплювала усі без винятку сторони життя людини, включно з такими незвичними для традиційної історіографії темами, як історія тіла, одягу, їжі, читання, дитинства, сексуальності, смерті і т. ін.¹²⁶

Структура – це стабільна історична реальність, яка повільно розгортається в часі. Школа «Анналів» вивчала такі довготривалі процеси і явища, як історична географія, історія клімату, історична демографія, історія звичаїв і культури.

Погляд на Французьку революцію з боку структуралістів: революція – стихійний і безглуздий побічний продукт серйозних глибинних процесів.

Докорінні зміни, які відбулися в джерельному забезпеченні дослідницького процесу після Другої світової війни, спростували характерне для традиційної історіографії уявлення про обмеженість документальних джерел. Проблемна історія, навпаки, визнає нескінченну інформаційну еластичність документів. Так, наприклад, кількісні дослідження статистичного матеріалу дозволили висвітлити такі інтимні аспекти минулого людини, як проблеми смерті, життя, шлюбу, народження. Саме вони стали центральними в осмисленні французькими дослідниками історії XVI–XIX століть.

Імпульсом, що спонукав до широкомасштабного вивчення парафільних записів, стали опубліковані на зламі 1950–1960-х рр. новаторські праці їхніх «першовідкривачів» – П'єра Губера («Бове і бовейці з 1660 до 1730 рр.», Париж, 1960) та Луї Анрі. Ці вчені розробили універ-

III. Структура історичного дослідження

сальні методи дослідження демографічної ситуації за Старого режиму. Серед останніх особливе наукове значення мали методи *реконструкції сімей* та їхніх поколінь, а також аналіз жіночої плідності. Застосування згаданих методів дозволило спростувати чимало міфічних уявлень про демографічні процеси на Заході в XVI–XVIII ст., передусім – безсумнівну серед науковців ще в середині XX ст. тезу про «щорічну дитину»¹²⁷.

У США із 60-х років формується «нова історична наука», яка фактично об'єднала кілька напрямів: «нову економічну історію», «нову аграрну історію», «нову міську історію», «нову соціальну історію», «нову робітничу історію», «нову політичну історію», «психоісторію».

«Нова історична наука» потіснила подієво-описову історію й вивела на арену структури й процеси. «Нова історія» сконцентрувала увагу на структурах, функціях і композиції соціальних інститутів (державної влади, соціального контролю, освіти, організації праці, дозвілля і культури), соціальних процесах (міграція, урбанізація, індустріалізація, соціальна мобільність, суспільні рухи). Вона увібрала методи демографії, економіки, антропології, культурології, соціології.

Структуралістська парадигма безроздільно панувала в 1950–1975 рр.

Стрімкий розвиток науки та технологій упродовж життя лише одного покоління дозволив перемогти відстані, які тисячоліттями розділяли людей, зробити світ мобільним, урбанізованим, «глобальним» у безпосередньому розумінні цього поняття. «Новий світ, чому ж не нова історія?» – ці слова Фернана Броделя стали ніби девізом тих якісних трансформацій, що відбулись у французькій історіографії в 1950–1960-ті рр. Історія, як і світ, мусила бути глобальною, всеохоплюючою, тотальною¹²⁸.

Школа «Анналів» робила акцент на колективних ментальностях.

Визнаним зразком тотальної історії стала праця Фернана Броделя «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II», у якій поданий детальний аналіз географії, економічного і соціального життя, соціальних структур і політичної боротьби у їх цілісній взаємозалежності.

У іншій масштабній праці¹²⁹ – «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» (1967–1979) Фернан Бродель повною мірою використав потенціал категорії «структур довгої часової протяжності».

Географічний чинник розглядається як структура, що накладає обмеження на діяльність людей, на реалізацію їхньої волі. Клімат виступає в ролі диригента історії: похолодання XIV ст. у північній півкулі призводить до того, що припиняється зв'язок вікінгів з Америкою, настає кінець норманських колоній у Гренландії; «кліматичне» пояснення мають масові селянські рухи у Франції, Німеччині і Китаї. Географія впливає на підсумок глобальних змагань: саме європейці запанували на океанських шляхах, бо Захід був затиснутий на своєму тісному «мисі Євразії», відчув потребу в решті світу, потребу вийти з власного дому. Транспорт – це те «немож-

III. Структура історичного дослідження

ливе», що накладає межі на економічний розвиток («транспорт як гальмо економіки» – особливо сухопутний). В історії колоніальної залежності Ірландії від Англії Ф.Бродель вирішальним чинником бачить географічний фактор: «...Ірландія... надто близька до Англії, щоб вислизнути з її рук, надто велика, аби бути асимільованою, без упину виявлялася жертвою свого географічного розташування». З іншого боку, в історії Північної Америки «відстань – хоч би у вигляді тривалості плавань через Атлантику – ...виявилась творцем певної свободи». Назва розділу: «Франція – жертва свого величезного простору» – відразу вказує, як Ф.Бродель пояснює, чому Англія, а не Франція стала центром світової торгівлі.

Виразний вплив на історичний процес чинить грошовий обіг, але ж він має свої стабільні правила. У 3-му томі «Матеріальної цивілізації...» Ф.Бродель викладає історію дивовижної стабільності курсу фунту стерлінгів і показує, як це допомогло Англії виборювати свою першість у Європі і світі. Капітал – це конструкція довготривалості. Капітал – це нагромадження, і в самому цьому слові відчувається доготривалість. Бродель пояснює феномен капіталу не через категорії економічної теорії, а як історик, через показ капіталу як опредмеченої попередньої праці людей, що створюється при певних обставинах, протягом певного часу відіграє свою роль як чинник економічного життя, а потім поступово зникає (зношується).

Соціальна еліта, верхівка соціальної ієрархії – це теж довготривала структура: сімейства, роди, клани фінансистів, відкупників, монополістів..., вони були досить тривалими, хоч і переносили центр ваги своєї діяльності то на чисто економічну діяльність, то на державні структури (посади). Ф.Бродель формулює «закон малих чисел», який, схоже, діяв на верхніх щаблях соціальної ієрархії: «привілейовані завжди нечисленні». Причому, хоч з розвитком продуктивних сил людства масштаби економіки зростають, – розміри привілейованих груп залишаються так само тісними.

Одна з довготривалих структур – формування лідерів світової економіки і політики, концентрація влади, успіху, вигод в руках окремих держав (центрів). Формула Броделя: політична влада концентрується так само поступово, як і капітал. Отже, навіть на політику він дивиться як на довготривалу структуру! Бродель постійно повертається до питання про причини того, що світове панування (домінування) захопили певні держави, а саме європейські держави (а потім – США). За Броделем, в основі руху певних держав до домінування у світі лежать структури довготривалості:

– водний (особливо морський) транспорт – більш дешевий, більш ефективний у порівнянні з сухопутним; країнами, які мали найкращий доступ до артерій інтенсивного переміщення товарів, були Венеція, Генуя, Нідерланди, Англія, Португалія, Іспанія, певною мірою Франція (також Китай і Японія).

Спираючись на аналіз довготривалих процесів, залучаючи нові джерела, Ф.Бродель досягає певних ефектів:

- Витісняє метафізику з логічних побудов історика.
- Упроваджує прагматизм думки: історик не віщує, не здогадується, не обмежується схемою, а намагається спертися на числові ряди, статис-

III. Структура історичного дослідження

тику, шукає статистичну динаміку.

– Соціологічні схеми (конструкції) і структури («капіталізм», «держава») в його викладі перетворюються на натуральні процеси, обростають живою тканиною.

– Історик ставить запитання, які досі ніхто не ставив. Наприклад:

– Чому Європа стала центром капіталізму? Яка роль в цьому (домінуванні, пануванні) протестантизму чи «європейського раціоналізму»? Яка роль держави у формуванні капіталізму? Капіталізм – це (економічна) демократія чи монополія?

При цьому він часто змушений визнати: на це запитання поки що не можна дати остаточної відповіді, оскільки бракує достатньо повних даних.

Історія ментальностей

Уже в 60-ті роки у Франції все частіше з'являються праці істориків, присвячені «етнологічним» сюжетам. Усе частіше предметом дослідження стає сфера колективної свідомості, для характеристики якої застосовується категорія «ментальність». Ментальність розглядалася як одна зі «структур», тобто як щось деперсоналізоване. Тим не менше це вже був місточок до розмови про «живу людину» в історії.

В опублікованих у 1975 та 1977 рр. монографіях «Нарис смерті на Заході» та «Людина перед обличчям смерті» Ф.Ар'єс реконструює зв'язок, що існував між ставленням до смерті, домінуючим у цьому суспільстві на певному етапі його розвитку, та самосвідомістю особистості, типовою для даного суспільства. Дослідник вважає, що в зміні ставлення людини до смерті відображаються зрушення у її самосвідомості. Так, у період раннього середньовіччя люди ставилися до смерті як до звичайного явища, природної необхідності, й у суспільстві не існувало колективного страху перед смертю – це була «приручена смерть». Із XII ст. сприйняття смерті поступово індивідуалізується, і людина через смерть починає усвідомлювати унікальність своєї особистості. В епоху Ренесансу еволюція сприйняття смерті призводить до виникнення масового страху перед нею, мерцями (легенди про «живих мерців», вампірів тощо). Кладовища виносять далеко за межі поселень, оточують мурами. Саме тоді з'являється міф про третю частину загробного світу – чистилище, що засвідчує намагання суспільства перебороти страх смерті й уникнути покарання за гріхи через можливість досягнути щасливого загробного життя через посмертне очищення. Індивідуальне сприйняття смерті досягає апогею в епоху індустріального суспільства, коли «люди поведуться так, начебто ніколи не вмирають». Збільшення тривалості людського життя внаслідок прогресу науки й медицини, утвердження споживчого типу суспільства докорінно змінюють глибину структури людської свідомості, коли кожна людина сприймає загрозу власної смерті як глибоку трагедію, рівну «загибелі всього світу». Таким чином, за останнє тисячоліття колективна ментальність якісно перероджується й поступається в осмисленні реальності індивідуальному світосприйняттю¹³⁰.

Історія ідей дозволяє розкрити духовний світ освічених верств. А народна культура? Яким чином члени суспільства сприймали свій повсякденний досвід? Якими були їхні уявлення про простір і час, природне середовище, біль і смерть, сімейні відносини і релігійні обряди? Як ми можемо охарактеризувати їхні надії і тривоги? Першими, хто спробував дати відповідь на ці питання, були історики школи «Анналів». Засновники «Анналів», особливо Люсьєн Февр, закликали до розробки *історії ментальностей*. На думку Февра, найгіршим варіантом анахронізму є анахронізм психологічний – непохитна переконаність у тому, що люди минулого сприймали свій досвід у тих самих ментальних межах, що й ми. Февр закликав істориків і психологів разом розвивати «історичну психологію».

Історія ментальностей досліджує не формально артикульовані принципи і ідеології, а емоційне, інстинктивне і невисловлене сприйняття – сфери мислення, які часто взагалі не знаходили прямого вираження.

На думку Джона Тоша, найближче до виконання поставленого Февром завдання підійшов Робер Мандру. У «Вступі до історії сучасної Франції, 1500–1640 рр.» (1961) він характеризував світогляд пересічних французів як «менталітет переслідуваних»; безпорадність перед лицем ворожого середовища і хронічне недоїдання призвели до хворобливої надчутливості – на найменший емоційний стрес люди реагували надмірним проявом суму, жалісності чи жорстокості¹³¹.

На дослідженні ментальності на Заході в добу Середньовіччя спеціалізувався Жак Легофф, який розпочинав свою наукову кар'єру, вивчаючи світогляд інтелектуалів цієї доби. Згодом він зосередився на історії ментальності «мовчазної більшості», рядових мас середньовічного суспільства. Справжнім героєм його творів стає «щоденна людина». Ж.Легофф звертає особливу увагу на традиції, забобони, звички, вірування, механізми поширення чуток та уявлень, масове світосприйняття, ціннісні орієнтири та емоції мас, які «зовсім не є зайвими «прикрасами» історії, бо вони й надають їй усю яскравість, оригінальність та глибину». Ж.Легофф спростував традиційне уявлення про можливість вивчення ментальності лише суспільних еліт, про які збереглося чимало письмових свідчень. Він вважав, що історик здатний реконструювати на перший погляд недосяжне, активно застосовуючи методи етнології¹³².

Жак Легофф створює цілу енциклопедію еволюції середньовічної ментальності. Його книги «Інтелектуали Середньовіччя» (1957), «Інше Середньовіччя» (1977), «Цивілізація Середньовічного Заходу» (1964), «Народження чистилища» (1981), «Середньовічне уявлюване» (1985), «Святий Людовик» (1996) послідовно нарощують інструментарій проникнення в глибини свідомості середньовічного суспільства.

Книга Жака Легоффа «Інше Середньовіччя: Час, праця і культура Заходу», вперше опублікована французькою у 1977 р., – це збірка нарисів, які порушують такі теми: упровадження сучасного виміру часу, який при-

ходить на зміну приблизному «природному часу»; достойні і недостойні професії на середньовічному Заході; праця і система цінностей. Усі разом ці теми піднімають проблему ментальності, демонструють, як введення категорії ментальності дозволяє поглибити історичне дослідження¹³³.

Історик-медієвіст Жорж Дюбі уклав перший теоретичний маніфест історії ментальностей у збірнику «Історія і її методи» (1961). Поняття ментальності дозволяє йому в працях «Суспільство XI–XII ст. в провінції Маконе» (1953), «Час соборів» (1966), «Неділя Бувінської битви» (1973), «Лицар, жінка і священник» (1981) гармонійно поєднати зміну економічних, соціально-політичних і сімейних структур.

Прихильником історії ментальностей був також Робер Мандру. У 1961 р. він опублікував новаторську книгу «Вступ до сучасної Франції: 1500–1640 рр. Есе психологічної історії». Дисертація Мандру була присвячена зміні практик судочинства щодо феномена чаклунства у XVII ст. У книзі «Магістрати і чаклуни» (1968) автор відстежив повільне, протягом століття, руйнування традиції «полювання на відьом». Якщо на початку століття судді без коливань виносили звинувачувальні вердикти, то наприкінці століття такий тип вироку частіше відкидався. Суть такої зміни Мандру вбачав у зміні свідомості суддів і навіть ширше, в наростанні раціоналізації мислення суспільства.

Історична антропологія

У 1970-ті рр. паралельно із розвитком історії ментальностей поставав жанр *історичної антропології*. У другій половині 1970-х рр. захоплення культурною антропологією серед представників школи «Анналів» стає всезагальним. Концепція структурної історії ставила за мету пояснення дійсності шляхом реконструкції об'єктивних процесів і структур. У центрі уваги такої історії – аналіз державної діяльності, гра економічних сил, діяльність класів і т. ін. У міру того, як структурна історія наближалася до свого ідеалу, вона ставала історією без людини. На противагу цьому антропологічна історіографія ставить у центр свого дослідження конкретну історичну людину з її досвідом і способом поведінки. Меса періоду раннього середньовіччя, карнавал у Франції раннього нового часу, монархічні ритуали – ось лише деякі речі символічного порядку, що вивчаються з цієї точки зору.

Антропологічний підхід слугує серйозним нагадуванням, що історія має справу не тільки з тенденціями і структурами, які можна спостерігати ззовні, але й вимагає обґрунтованої поваги до культури людей минулого і готовності побачити світ їхніми очима.

Історична антропологія розробляє «погляд зсередини», *емічний* (зсередини) аналіз – замість *етичного* (з погляду зовнішнього спостерігача). Емічний підхід передбачає пильну увагу до дій, намірів і навіть ілюзій людей.

Історична (культурно-історична) антропологія заявляє про себе з кінця 70-х рр. ХХ ст.

Це течія в історіографії, яка орієнтована на використання методів антропології (етнографічного, етнологічного, культурної антропології) і прагне поглянути на соціальні процеси з позицій їхніх учасників, а також вивчати всі види соціальних практик.

У вступі до збірника есеїв французьких істориків, присвяченого 75-річчю Ж.Легоффа, «Історик-людожер» (1999) Ж.Ревель підкреслював, що культурна антропологія цього «метра» французької історіографії залишилася найтісніше пов'язаною з концепцією «тотальної історії» його вчителя Ф.Броделя. Ж.Легофф, який завжди прагнув до реконструкції «тотального Середньовіччя», не нехтував жодним із фрагментів реальності, що її бачили і відчували люди Середньовіччя, а відтак здійснював «дослідження сімейних структур у розумінні їх тривалого існування, ставлень до життя та смерті, жестів тіла та їх відчитань, значущого тягаря колективних уявлень, ритуалів і міфів, також логіки економічних практик»¹³⁴.

Еммануель Леруа Ладюрі, чия дисертація «Селяни Лангедока» (1966) була написана в традиціях структуралістської методології Лабрусса, у парадоксальній невідповідності до своїх попередніх заяв у 1975 р. випускає книгу «Монтайю, окситанське село», яка стає класикою історичної антропології.

Характерним прикладом є еволюція наукового світогляду Ладюрі, який декларує свій розрив з «авантюрою тотальної історії». Намагаючись пом'якшити структурно-квантитативний і «безлюдний» стиль своїх попередніх досліджень, він звертається до реконструкції колективної ментальності міського населення півдня Франції наприкінці XVI ст. У виданій 1979 р. монографії «Романський карнавал» дослідник, узявши за основу один із сюжетів своєї докторської дисертації про соціальний рух у місті Роман, спрямований проти засилля знаті, здійснив вражаючу експресією, динамізмом, живим характером реконструкцію духу епохи релігійних воєн – світосприйняття мешканцями Лангедока свого часу і власного місця в ньому. Заколот у Романі 1580 р. змальовано в химерній атмосфері карнавального дійства, сповненого символами та ритуалами. У своїй антропологічній реконструкції Е. Леруа Ладюрі широко використав етнологічні та психоаналітичні методи дослідження, майстерно поєднавши їх із здійсненим ним раніше кількісним дослідженням аграрного циклу XV–XVIII століть¹³⁵.

Настав час «Третіх Анналів». Віддаючи данину новій моді, «Аннали» публікують спеціальні номери, присвячені антропологічним темам: «Біологічна історія і суспільство», «Історія і структура», «Сім'я і суспільство», «Історія і сексуальність», «За антропологічну історію», «Історія споживання», «Довкола

смерті», «Антропологія Франції», «Історія і антропологія андських спільнот», «Дослідження ісламу. Історія і антропологія».

Антропологічний вимір заходив у найрізноманітніші сфери історичного знання.

У книзі «Культура зовнішності. Історія одягу в XVII–XVIII ст.» (1989) Даніель Рош поєднав віртуозне знання історії побуту і матеріальної культури (того, із яких матеріалів шили вбрання, як одягались різні верстви населення, як продавали новий і поношений одяг) зі зверненням до культурних кодів цивілізації, оскільки «за одягом справді можна виявити ментальні структури». У «кравецькому театрі епохи» вибір одягу виявляв претензії на певний соціальний статус, але «революція в одязі» дорівнювала «Великій Французькій революції», оскільки привілейований клас утратив монополію на моду.

Поступово склалася палітра антропологічної характеристики суспільства, яка включала такі розділи: «фізична антропологія» (історія харчування, хвороб, лікування, гігієни, історія запахів, ставлення до смерті, потреби, почуття, щоденні звички, вірування); «історія поведінки і звичок» (жести, пози, застільні манери, сексуальна поведінка); «колективні уявлення» – способи сприйняття дійсності (уявлення про святість і про пройдисвітів, комерцію, сім'ю, церкву, сприйняття часу, просторові уявлення, у тому числі «топографія потойбічного», «етнографія усної мови», ритуали, «система образ» з її стереотипами і умовностями – жестом, словом, блюзнірськими написами); історія приватного життя, «життєві стратегії»; «політична антропологія»; «сценарії влади» (рутина правління, патронат і клієнтела, неформальні практики)¹³⁶.

Наприкінці ХХ ст. історики пишуть майже про всі мислимі види людської діяльності в минулому, а також про тварин, рослини, природне середовище та вибудований і сконструйований світ машин і людського житла. Під впливом школи «Анналів» були проведені дослідження в галузі історії страху, запаху, божевілля, дитинства; під впливом радикальних неомарксистів у Британії «історія знизу» намагається перейняти точку зору пересічних чоловіків і жінок минулого, писати про їхній досвід і подивитися на державу, політику та суспільство їхніми очима; під впливом сусідніх і досить віддалених дисциплін вивчалися тіло, медицина й наука, здоров'я і хвороби, масова культура, ірраціональні й незбагненні на перший погляд народні вірування минулих часів; під опікою суспільних наук у Німеччині й Америці були проведені квантитативні структурні дослідження міських і сільських общин минулого, релігійних практик, злочинів і злочинності. Майже все значне й важливе для сучасного людства має сьогодні свою писану історію; і це означає все важливе, що стосується всіх людей, а не тільки невеличкої еліти освічених і могутніх¹³⁷.

Апогей впливу історичної антропології припав на середину 1970-х – початок 1980-х років. Але після тріумфу піднялася хвиля критики щодо історич-

ної антропології. Критику спричинили: неувага до факторів, що забезпечували історичну динаміку («подієвість»); зловживання доказами «через вдалий приклад»; зловживання простими узагальненнями; «історія в уламках».

Французьким історикам знадобилося півтора десятиліття, щоб прийняти запропоновану Мішелем Фуко в «Археології знання» (1969) відмову від дослідження тривалих у часі соціально-економічних процесів, цих, за окресленням теоретика постмодерну, «нерухомих і мовчазних платформ, вкритих товщею подій». Під впливом деструктивістської критики постмодерністів французькі історики все частіше почали ставити під сумнів методи соціально-економічного, структуралістського, квантитативного аналізу. На зміну таким фундаментальним категоріям анналівської епістемології, як «безперервність», «закономірність», «колектив», прийшли постмодерністські категорії «перервність», «випадковість», «індивід».

Річард Еванс ґрунтовно проаналізував вплив *постмодерністського виклику* на сучасну історіографію. Відділивши поверхові низькопрофесійні наскоки на професійну діяльність істориків від позитивних результатів, він підсумовує:

«Постмодернізм у своїх більш конструктивних зразках заохотив істориків уважніше придивитися до документів, серйозніше прийняти їхню поверхневу патину і по-новому поставитися до текстів та оповідей. Він допоміг виявити багато нових тем і сфер для дослідження, привернувши одночасно увагу до багатьох тем, які раніше здавалися вичерпаними. Він як ніколи примусив істориків перевірити власні методи й методики, зробивши їх одночасно самокритичнішими, що пішло тільки на користь. Він спонукав істориків відвертіше визнати свою суб'єктивність, що може лише допомогло читачу, який критично оцінює історичну працю. Він пересунув акцент у стилі історичних праць – але не в працях про історію як дисципліну – від соціологічних до літературних моделей і почав робити їх доступнішими для читачів поза університетами (та й для студентів університетів). Він відновив для історії окрему особистість там, де соціологічні підходи більшою чи меншою мірою усунули її. І він надихнув або принаймні збагатив багато видатних історичних праць протягом останнього десятиліття чи й більше: праць, які тільки вигравали від цього, продовжуючи в інших відношеннях відстоювати цілий ряд традиційних канонів науковості, що їх постмодернізм у своїх радикальніших виявах любить зневажати»¹³⁸.

Критика традиційних методологічних принципів «нової історичної науки» постмодерністами стала однією з головних причин кризи такого провідного напрямку школи «Анналів», як культурно-антропологічна історія. Культурна антропологія обґрунтовано критикувалася за зосередження на змодельованих дослідником середньостатистичних формах поведінки та соціальних нормах, явищах масового характеру, а не на поведінці та уявленнях конкретних акторів історичного процесу, а також за надмірну маргіналізацію сюжетів досліджень.

На 1990-ті роки в авангарді атаки на соціальну парадигму опинилася текстуальна теорія, яка відкидала прямий зв'язок між реальністю і її вираженням. Сама культура зараз бачиться як конструювання, а не відображення реальності.

Надалі частина істориків продовжила пов'язувати свою роботу з історичною антропологією, але більшість підписалась би під словами Моріса Емара: «Сьогодні важко знайти історика, який не використовував би методи і досягнення історичної антропології. Але ще важче знайти того, хто ототожнює себе лише з історичною антропологією» (2002).

Історія повсякденності і мікроісторія

Історія повсякденності виникла як реакція на інституційну і юридичну історію, як прагнення повернути живу людину в історію, повернути «людський вимір» предмета історичних студій.

У центрі уваги історії повсякденності – цілісне дослідження життєвих світів людей різних соціальних верств, їхньої поведінки і емоційних реакцій на події. Героями такої історії стали ті, хто раніше були безіменними діячами – розбійники, відьми, інваліди, повії, злочинці.

Історія повсякденності – це не історія побуту. Етнограф відтворює побут, а історик повсякденності аналізує емоційні реакції, переживання людей щодо того, що вони мають. У центрі уваги історика повсякденності не просто побут, але життєві проблеми і їх осмислення тими, хто в цьому жив.

Найприкметнішою тенденцією сучасної історіографії є відмова від «макропідходу» (так званого метадискурсу) на користь «мікропідходу», відмовою від вивчення структур у «часі довгої тривалості» на користь дослідження конкретної соціальної практики окремих «акторів» історичного процесу. Цю «кризу росту» спричинив як загальний розвиток історичної думки, яка на сучасному етапі досягнула високого рівня індивідуалізації (заперечення новим поколінням істориків будь-якої спадкоємності в системі «вчитель-учень»), так і загальним станом суспільної кон'юнктури, що визначається підвищеним інтересом до біографічного, популярного історіописання і збайдужінням до історії структур, масових рухів та закономірностей.

Мікроісторія постала з широкої політичної й культурної полеміки у 1970-ті рр. Ці роки, а також 1980-ті рр., були роками майже загальної кризи північної тоді оптимістичної віри в швидку і радикальну трансформацію світу революційним шляхом. Насамперед захиталася віра в автоматизм змін: під сумнівом опинилася сама ідея поступального розвитку. Ставало зрозумілим, що прогнози соціальної поведінки виявилися абсолютно хибними, і цей занепад наявних систем і парадигм вимагав не так побудови нової загальної соціальної теорії, як повного перегляду чинних інструментів дослідження¹³⁹. «Критичний поворот» отримав інституційне вираження: із 1989 р. постали

«Четверті Анналі». Із кінця 80-х років у школі «Анналів» відбувається «критичний поворот». Тепер історію приваблює реальне, ця історія прагне вивчати точно визначені об'єкти, зрозуміти, як реально, конкретно відбуваються події в історії, зрозуміти ситуативну поведінку, тобто поведінку, завжди пов'язану з певним контекстом, у який вписаний «актор», зрозуміти, яким способом суспільство поступово конструює саме себе¹⁴⁰.

Мікроісторія як практика фактично полягає в зменшенні масштабу погляду, в мікроскопічному аналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів. Уніфікований принцип усіх мікроісторичних досліджень – сподівання, що мікроскопічне дослідження виявить факти, які раніше не спостерігалися.

Предметом мікроісторії є невеликий і незначний випадок (пересічна, непоказна подія) з минулого, який може статися де завгодно, але який зрештою і визначає справжній контекст історії. Мікроісторія береться за вивчення способу життя і екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду.

Виникнення мікроісторії – це повстання маргінального проти важливого, це перемога «демократичної» деталі над «аристократичною» суттю¹⁴¹.

Мікроісторія розглядає людей виключно «в ситуаціях». Звідси особливий інтерес до епізоду. Але через нитку персональної долі мікроісторія шукає новий підхід до соціального.

- Книга Карло Гінзбурга «Сир і черви» – це історія мірошника кінця XVI ст., погляди якого на світ стають предметом зацікавленості інквізиції. Вона ґрунтується переважно на почерпнутих з архіву документах двох процесів інквізиції над мельником Меноккіо.
- Наталі Земон-Девіс («Повернення Мартіна Герра») подає історію спритного самозванця, який упродовж багатьох років зумів переконливо зайняти місце зниклого чоловіка.
- Книга Джованні Леві «Нематеріальний спадок. Кар'єра екзорцистав П'ємонті XVII ст.» (1985) – це колективна біографія мешканців села Сантена в П'ємонті за 50 років (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.). Головним героєм виступає священник-екзорцист К'єза, який уславився своїм умінням «виганяти диявола», а місцем дії є п'ємонтське село Сантена, у якому прокльовуються паростки модернізації. К'єза здобув неформальну владу і авторитет в селі. Те, що раніше (у старій історіографії) здавалося «ринком землі», виявилось більш складним явищем – усі земельні операції мали особистісне забарвлення, а ціна на землю більше залежала від особистих відносин учасників угоди, ніж від «ринкової ціни».

Зрештою мікроісторія прагне того самого, що й «класична» соціальна історія, – пізнання правил устрою і функціонування соціального цілого. Мікроісторія – це така сама цілісна історія, як і макроісторія, але вибудована

«знизу». Вона пильно придивляється до вчинків людей як соціальних акторів минулого, їхнього конкретного соціального досвіду, процесу формування ідентичності груп, мережі тісних зв'язків і взаємовідносин – конкуренції, солідарності, об'єднання. У такий спосіб вона переносить соціоісторичний аналіз у площину процесів (а не структур): розбирається рутинна міжлюдських стосунків, простежуються правила гри, механізми досягнення угод, компромісів між акторами. Образ соціальної реальності, створений мікроісторичним підходом, не є зменшеною, чи частковою, чи урізаною версією того, що дає макроісторичний підхід; це інший образ, але також цілісний¹⁴².

Проблема, наявна в багатьох мікроісторичних дослідженнях: зосередження на конкретній особистості в її стосунку до соціального контексту, лавірування історика між шкалами «мікро» і «макро», до дозволяє показати складні залежності між особистістю та системою. Мікроісторія декларує не тільки поворот до людини, але також повернення актора. Це пов'язано з тим, що особистість показується не як безсильна, але як співтворець системи і зазвичай як хтось, хто певним способом виступає проти системи¹⁴³. З погляду мікроісторії, соціальні норми народжуються в процесі «переговорів», «угод», і «домовленостей» індивідів відносно правил організації соціуму, що забезпечують інтереси сторін, що «домовляються». Саме досягнуті в ході відповідних інтеракцій – взаємодій індивідів – «домовленості», «угоди», а не «юридичні засоби» самі по собі, забезпечують суспільству його згуртованість. «Правила гри» (поведінкові ігри) формують «соціальні контексти», у яких відбувається соціальна активність індивідів.

Інтелектуальна історія

Історія ідей, або інтелектуальна історія, досліджує політичну, суспільну і економічну думку, теологію, наукову думку, а також цінності й уявлення, виражені у власне історичних працях, тобто історіографію – з метою розкрити інтелектуальний клімат епохи.

Сьогодні (на відміну від XIX – початку XX ст.) у центрі уваги інтелектуальної історії перебувають не видатні праці геніїв, а набір ідей, якими оперували люди, що не претендували на оригінальність мислення.

- В «Інтелектуальних витоках Американської революції» (1967) Бернард Бейлін реконструював характер політичної культури, властивої середньому американцю, на основі приблизно 400 памфлетів, присвячених конфлікту з Англією, виданих у 13 північноамериканських колоніях з 1750 до 1776 р. Його праця дозволила виявити не тільки вплив пуританської традиції Нової Англії та ідей Просвітництва, який вже давно приймався як даність, а й вплив антиавторитарної політичної думки періоду Громадянської війни в Англії, підтримуваної радикальними англійськими памфлетистами початку XVIII ст., яка перекочувала на інший бік Атлантики¹⁴⁴.

Інша парадигма, пов'язана з історією культури, завдячує впливу літературознавства. Йдеться про критичне сприйняття текстів, відоме під назвою теорії *деконструкції* або *дискурсу*. Літературознавча теорія вчить істориків зосереджуватися на тексті як такому – адже його цінність полягає не стільки у відображенні дійсності, скільки у розкритті категорій сприйняття цієї реальності. Із цього погляду першоджерело насамперед є культурним свідченням про риторичні побудови, коди зображення, соціальні метафори та ін. Літературознавча теорія дозволяє історичку почувати себе впевнено і поза межами буквального смислу тексту. Адже якщо мова сприяє певному способу думок і виключає решту і якщо вона в якомусь сенсі формує свідомість (а не навпаки, як твердить здоровий глузд), то політичний устрій повинен залежати від лінгвістичних структур не менше, ніж від адміністративних.¹⁴⁵ Мова – це сила (влада), «мова патріотизму». Оскільки феномен нації швидше уявлюваний, ніж реальний, метафори, у яких він виражається, мають величезну силу, а їх масове сприйняття стає полем бою для конкуруючих концепцій політичного устрою.

IV. ПРИНЦИПИ І МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

4.1. Принципи історичної науки

Принцип – вихідне положення, правило, що виникло в результаті об'єктивно осмисленого досвіду. Принципи можуть виступати у формі постулатів – ствердження попередніх доказів деяких наукових теорій, які приймаються в ній як вихідні і стають основою для теоретичних узагальнень.

Принципи, на відміну від законів, об'єктивно в природі не існують, вони спеціально створюються людиною в процесі систематизації знань як основи цієї системи¹⁴⁶.

Принципи висувають певні вимоги, якими повинен користуватися кожен дослідник у своїй галузі науки. Пізнавальні принципи в історії висуваються на певному етапі розвитку історіографії і з часом можуть забуватися. Історія історичної науки знає чимало таких тверджень, які свого часу визначали хід думок цілих поколінь істориків:

- справжнім творцем історії є народ;
- класовий підхід; теорія класової боротьби;
- підхід з позицій загальнолюдських цінностей;
- історію можна відтворювати за письмовими джерелами;
- провіденціалізм;
- віра в прогрес;
- залежність всіх форм і видів свідомості від суспільного буття людей.

Сьогодні із загальної кількості наукових принципів (їх можна нарахувати кілька десятків) слід виокремити три найважливіші і загальнообов'язкові: принцип об'єктивності, принцип історизму і принцип ціннісного підходу.

Принцип історизму вимагає вивчати будь-яке явище історії в його генезисі і розвитку, конкретно-історичній обумовленості й індивідуальності.

Історію слід розглядати як процес. Окремі події необхідно розглядати в загальному контексті життя суспільства («історичний фон» подій). Необхідно відчувати історичну дистанцію, розуміти якісну відмінність минулих соціальних форм від сьогоденних.

Принцип історизму вимагає враховувати специфіку об'єкта історичного дослідження: його рухливість, спонтанність, незавершеність.

Принцип об'єктивності застерігає від довільності і шарлатанства в науці. Це означає, що свої положення, свої претензії на істинність слід підкріплювати не особистими переконаннями, а аналізом фактів і документів.

Поль Рікер дає таке визначення об'єктивності:

IV. Принципи і методи історичного пізнання

«То чого ж ми сподіваємося від поняття, позначеного цією назвою? Об'єктивність тут треба брати в її строгому епістемологічному значенні: об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, й доступне, внаслідок цього, для зрозуміння»¹⁴⁷.

Карл Поппер наполягає на тому, що кожен з учасників інтелектуального процесу зобов'язаний бути безстороннім і відповідальним:

«...Кожен здатен припуститися помилку. Виявити їх може сам той, хто припустився помилки, інші люди або ж той, хто припустився помилки, за допомогою критики з боку інших. Це означає, що ніхто не повинен бути власним суддею, і передбачає прийняття ідеї безсторонності. (Такий підхід тісно пов'язаний з ідеєю «наукової об'єктивності»...). Інша людина має право бути вислуханою і право відстоювати свої доводи...

Слід зазначити, що ідея безсторонності приводить до ідеї відповідальності. Ми повинні не просто вислухати аргументи, ми зобов'язані нести відповідальність, відповідати за те, як наші дії впливають на інших людей. Зрештою раціоналізм передбачає визнання необхідності соціальних інститутів, які захищають свободу критики, свободу думки і, отже, свободу людини. До того ж він встановлює щось на кшталт морального зобов'язання підтримувати такі інститути.

...Загальну мову розуму слід використовувати, так би мовити, без шифрів, використовувати насамперед як засіб раціональної комунікації, засіб передачі значимої інформації, а не як засіб «самовираження», в якості якого він використовується у поганенькому романтичному жаргоні більшості наших просвітників»¹⁴⁸.

Запорука об'єктивності, за Поппером, – не в особистих намірах, а у створенні умов для необмеженої наукової критики:

«Досягнення наукової об'єктивності – це завдання наукового методу. Причому, об'єктивність тісно пов'язана з соціальними аспектами наукового методу, з тим фактом, що наука і наукова об'єктивність не є (і не може бути) результатом намагань окремого вченого стати «об'єктивним». Вона є результатом дружнього ворожого співробітництва багатьох вчених. Тому наукова об'єктивність може бути визначена як інтерсуб'єктивність наукового методу.

...Учені намагаються надавати своїм теоріям такої форми, у якій вони можуть бути перевірені, тобто відкинуті (або підтвержені) в суспільному, або публічному, досліді. Ось в чому полягає наукова об'єктивність...

Підбиваючи підсумок цим розмірковуванням, можна сказати, що «наукова об'єктивність» не є продуктом індивідуальної безсторонності вченого. Насправді наукова об'єктивність є продуктом суспільного характеру наукового методу. Індивідуальна ж безсторонність вченого – тією мірою, якою вона існує – є не джерелом, а скоріше результатом соціально чи інституційно організованої науки»¹⁴⁹.

Запорука об'єктивності історичного дослідження – спеціально організований дослідницький процес, який передбачає:

– усебічне охоплення явища з метою виявлення його сутності і багатоманітності його зв'язків з історичним світом;

– спирання на досягнутий рівень наукового знання з урахуванням висунутих точок зору;

– творчий підхід: застосування всієї сукупності різноманітних методів, а також прагнення враховувати досягнення в інших галузях науки.

Але, як указував Томас Л.Гаскелл, важливо не плутати об'єктивність з нейтральністю, байдужістю й відсутністю пристрасності. Заняття історією, твердить Гаскелл, вимагає від своїх діячів того життєво необхідного мінімуму аскетичної самодисципліни, який дає людині змогу не брати бажане за дійсне, сприймати погані новини, відмовлятися від зручних інтерпретацій, які не витримують елементарної перевірки фактами й логікою, і – найважливіше – достатньо довго стримувати або брати в дужки свої уявлення, аби співчутливо сприйняти ворожі і, можливо, несумісні погляди своїх суперників. Усе це вимагає «відстороненості». Усе це не означає, що історичні оцінки повинні бути нейтральними. Але це означає, що історик повинен виробити відсторонений метод пізнання, здатність до самокритики і вміння розуміти точку зору іншої людини. Це такою ж мірою стосується політично заангажованої історії, як і історії, що вважає себе політично нейтральною¹⁵⁰.

Для позначення позиції хибної об'єктивності існує спеціальний термін: *об'єктивізм* – прагнення виключити будь-які оцінки в сучасному дусі, демонстрація громадської індиферентності і схилення перед фактом.

Ціннісний підхід в історії

Історик не повинен бути байдужим реєстратором подій. Бездушна історія – це мертва історія, а мертва історія нікому не потрібна. Історія сповідує *аксіологічний* принцип пізнання – принцип ціннісного підходу.

Цінність – це «сенса, що лежить над усім буттям» (Г.Ріккерт). Під цінностями тут розуміються цінності релігії, держави, права, моралі, мистецтва, науки. За своєю природою цінності об'єктивні. Це ті явища дійсності, що мають позитивне значення для особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому. Цінності містять елемент загальнолюдського, який відбиває докорінні інтереси людського буття.

Оцінка – це засіб усвідомлення значимості об'єкта дослідження для людини. Вона передбачає порівняння з ідеалом, нормою. Через оцінкові судження об'єкт пізнання – минуле – розглядається як явище, значуще для сучасної діяльності. В основі визначення предмета дослідження лежать оцінкові судження (шукатиме історик прогрес, регрес, історичні цикли чи взагалі не вбачатиме сенсу у світовій історії).

Із ціннісним підходом пов'язана реалізація таких соціальних функцій історії, як соціальна пам'ять, виховна і політико-ідеологічна.

Видатний французький філософ сучасності Поль Рікер розглядає проблему об'єктивності історика нерозривно з явищем суб'єктивності. Для цього він вводить поняття «доброї» і «поганої» суб'єктивності. «Добра» суб'єктивність – це «я» дослідницьке. «Погана» суб'єктивність – це «я» патетичне, «я» злості, ненависті, звинувачень.

Суб'єктивність історика – це властивості історикового інтелекту, без яких неможливо створити повноцінну історію:

1. Судження про важливість, завдяки якому розглядаються, аналізуються та пов'язуються між собою лише події важливі, добираючи оптимальні документи.

2. Комплекс схем каузальності, завдяки якому історія постає як щось логічне і впорядковане.

3. Перенесення силою своєї уяви в інший уявний теперішній час, в інші місця й країни. Рідкісний дар – уміння наблизити до нас історичне минуле, водночас відновивши історичну відстань, розвинувши в думці читача усвідомлення віддаленості, часової глибини.

4. Спроможність зустрітися з Іншим із минулого, симпатія до інших людей, до інших цінностей. «Історик іде до людей минулого зі своїм власним людським досвідом»¹⁵¹.

Отже, історик не може не бути суб'єктивним. Історик пасує тільки та об'єктивність, яка не пригнічує його суб'єктивності. Адже історик – людина, і історія – це історія людей.

4.2. Методи історичного пізнання

Наука відрізняється від інших способів пізнання насамперед тим, що наукові дослідження провадяться відповідно до певних правил, що організують і спрямовують науковий процес. Сукупність цих правил називається *науковим методом*.

Історію перетворюють на літературу, коли вважають себе вільними від розмірковувань над методами¹⁵².

Методами називають і найзагальніші мисленнєві процедури, і суто прикладні технічні прийоми і операції.

Методи, що застосовуються в історії, А.Про поділяє на дві групи: методи розслідування і методи систематизації; вони відповідно ґрунтуються на двох типах доведення: доведенні фактичному і доведенні систематичному. Розслідування – це метод, який застосовується для встановлення фактів, взаємозв'язків, причин і міри відповідальності.

Олександр Гофман, виступаючи у 1996 р. на круглому столі «Історик в пошуках методу», організованому редакцією альманаху «Одиссей», з відвер-

тістю, яка можлива лише у вузькому колі «посвячених», визнав відсутність чіткості у взаєминах історика і методу: часто справжні відкриття досягаються не шляхом свідомого застосування певного, вже відомого методу, готового інструменту. Дослідник не завжди свідомий того, яким шляхом він рухається:

«Нерідко уявлення про застосований метод виникає вже коли дослідження закінчене, і це уявлення може зовсім не відповідати тому реальному інструментарію, який був застосований... Часто вчений доходить тих чи інших висновків не відомим йому самому шляхом, а потім уже придумує метод, яким він начебто користувався. Якщо він не робить цього сам, то за нього це робить Методолог»¹⁵³.

Навіть якщо це так, то формулювання (опис, декларування) методу в історичній науці є, безсумнівно, важливим: таке запізніле усвідомлення, усвідомлення «постфактум» стає дороговказом і платформою для конструювання наступних проєктів.

Загальнонаукові методи і їх місце в історичному дослідженні

Загальнонаукові методи дозволяють розглядати рух історичних об'єктів у просторі; тут переважає аналіз синхронних процесів. Структура і функції об'єктів розглядаються в статистиці, безвідносно до їх історичного розвитку. Історичні методи, навпаки, застосовуються при дослідженні змін, що відбуваються в об'єктах у часі:

- загальні прийоми (узагальнення, аналіз, синтез, абстракція, порівняння, моделювання, індукція, дедукція та ін.);
- методи емпіричного дослідження (спостереження, вимірювання, експеримент);
- методи теоретичного дослідження: ідеалізація, формалізація, уявний експеримент, системний підхід, математичні методи, аксіоматичний, методи сходження від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного.

Загальнонаукові методи слугують логічною основою для вироблення спеціально-історичних методів.

Традиційні спеціально-історичні методи

Спеціально-історичні методи становлять собою різноманітне сполучення загальнонаукових методів, адаптованих до особливостей досліджуваних історичних об'єктів.

Традиційні спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, діахронічного аналізу (підходу), класового аналізу, ретроспективний.

Історико-генетичний – метод, за допомогою якого вивчаються історичні явища в процесі їх розвитку, від зародження до загибелі або до сучасного стану. За своєю логічною природою він є аналітично-індуктивним (сходження від конкретних явищ і фактів до загальних висновків), а за формою вираження інформації – описовим. Він подає «біографію» історичного об'єкта (держави, нації тощо).

Історико-генетичний метод спрямований на аналіз динаміки історичних процесів. Він дозволяє виявляти їх причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку.

Історико-порівняльний метод полягає в співставленні історичних об'єктів у просторі й часі і у виявленні подібності і відмінності між ними. Логічною основою його є аналогія (коли на основі подібності одних ознак порівнюваних об'єктів робиться висновок про подібність решти).

За допомогою історико-порівняльного методу дослідник отримує додаткову інформацію про маловивчені історичні об'єкти. Водночас він може виходити на широкі історичні узагальнення.

Цей метод розглядає історичні об'єкти лише в певних часових зрізах, що утруднює вивчення динаміки суспільних процесів.

Історико-типологічний метод є засобом виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій і явищ і виділення однорідних стадій у їх неперервно-часовому розвитку. Типологізація за формою – це різновид класифікації, а по суті – один із прийомів якісного аналізу.

Історико-системний метод синтезує системні елементи, які містяться в індивідуальних і неповторних історичних подіях, історичних ситуаціях і процесах. Мається на увазі, що всі історичні події мають свою причину і вони функціонально взаємозв'язані між собою, тобто носять системний характер. Історико-системний метод вимагає структурного і функціонального аналізу реальності, вивчення її не як такої, що складається з окремих властивостей, а як якісно цілісної системи, що має комплекс власних рис, займає певне місце і відіграє певну роль в ієрархії систем.

Для проведення системного аналізу необхідно вичленювати з ієрархії історичних реальностей систему, що цікавить нас. Цей складний процес називається *декомпозицією* (виділенням) системи. При її здійсненні виявляються системоутворюючі (системні) ознаки. Ці ознаки взаємопов'язані і визначають структуру цієї системи, тобто виражають її цілісність і стійкість.

Здійснивши процедуру декомпозиції системи, історик здійснює її структурний аналіз.

Структурний аналіз полягає у визначенні зв'язків елементів системи, а також їхніх головних ознак. Його результатом є безпосереднє знання про саму історичну систему.

На наступному етапі – *функціонального аналізу* – розкривається місце системи в ієрархії реальностей, вивчаються всі її функціональні зв'язки.

Функціональний аналіз дозволяє виявити зв'язки системи з навколишнім світом, властивості зовнішнього середовища (інших систем і організацій інших рівнів), які визначають природу досліджуваної системи.

Критичний метод, метод «наукової критики джерела»

Не слід забувати про часте звертання істориків до стандартного *критичного* методу.

Критика здійснюється шляхом порівняння. Порівнюється звичайно невідоме з відомим, сумнівне з безсумнівним. Зрозуміло, що неможливо встановити, що документ є фальшивкою, якщо не знати, який вигляд повинен мати справжній документ. Отже, тільки досвідчений історик здатен займатися критикою. Отже, історик потрапляє ніби в замкнуте коло: те, що робить його істориком, є критика джерел, але він може критикувати джерела тільки вже будучи істориком.

При всій очевидності цього методу його ефективно застосування не є таким наївним і легким, як може здатися. Наприклад, існує думка, що критична точка зору не є природним людським проявом; навпаки, спонтанна схильність людини полягає в тому, щоб вірити тому, що їй говорять. Отже, застосувати критику, означає обрати спосіб думки, який суперечить спонтанному мисленню, зайняти певну інтелектуальну позицію¹⁵⁴.

Критичний метод застосовується не тільки до аналізу текстів документів, а й до усіх джерел, наприклад, до зображень. Так, щодо фотографії побутує думка, що вона передає дійсність з невблаганною («фотографічною») точністю. Але критичний розум дослідника повинен бути насторожі й тут.

Наприклад, оцінити можливості монтажу і ретуші можна на прикладі порівняння двох фотографій, на яких зафіксовано підписання радянсько-німецького пакту про ненапад: на першій зображені тільки Молотов і Ріббентроп, на іншій – вони ж, але на тлі іншого інтер'єру, а за ним стоять всі офіційні особи СРСР включаючи Сталіна. Фальшивкою є фотографія без Сталіна і Політбюро. На користь такого висновку говорять два міркування. Зовнішня критика: при редагуванні зображення простіше залишити два центральні персонажі, а решту стерти, ніж їх додати. Внутрішня критика: після нападу Німеччини на СРСР в Радянському Союзі були зацікавлені у применшенні участі Сталіна в підписанні пакту¹⁵⁵.

Усі перелічені методи давно стали загальноживаними і звичними. Для їх застосування не потрібно спеціальних інструкцій: вони входять в практику істориків поступово і майже непомітно – під час професійного навчання під керівництвом досвідчених наукових керівників. Більшість цих методів досвідчений дослідник застосовує майже неусвідомлено.

Зовсім по-іншому сприймаються новаторські, нестандартні методи – інноваційні.

Інноваційні спеціально-історичні методи

Дослідницькі технології, у тому числі методи, не є чимось споконвіку покладеним до скриньки Клію. Методи винаходяться під тиском потреб, а відтак поширюються, модифікуються, уточнюються. Технології виникають як наслідок прагнення істориків бути успішними, якнайповніше реалізувати свою допитливість, свої здібності, свої амбіції.

Як це не парадоксально, але найпростіший спосіб продемонструвати особливість дослідницької думки в рамках певного методу – зробити це на прикладі методів, найважчих до опанування і до технічного виконання. Серед них – метод психоаналізу і сімейство математичних методів.

Метод психоаналізу в історії: психоісторія

Психоаналіз широко використовується сучасними істориками для проникнення в глибини мотивацій людської поведінки в історії. Психоісторія досліджує складність і непослідовність людської поведінки. Таким шляхом можна відновити внутрішні інтенції історичних осіб, а не зводити всю їхню мотивацію до сфери суспільної діяльності¹⁵⁶. Провідним методом психоісторії є метод психоаналізу. При цьому досліджуються сни, фантазії (міфи, казки, анекдоти, карикатури); застосовується контент-аналіз.

Систематичне застосування психології в історичних дослідженнях почалося в середині ХХ ст., коли бурхливий розвиток психологічної науки і особливо психоаналізу підготував ґрунт для формування цілого напрямку, який базується на ідеях про застосування психологічних принципів до історичного матеріалу. Початок психоісторії як історіографічного напрямку пов'язують з 1958 р., коли відомий психолог Ерік Еріксон опублікував свою працю «Молодий Лютер: психоаналіз і історія».

Він проводить паралель між душевною кризою молодого монаха і кризою середньовічних суспільних інститутів. В основі історичних інтерпретацій Еріксона – його власне вчення про «кризу ідентичності» як загострений психологічний стан людини. Як професійний психолог зі значною лікарською практикою автор детально розбирає сексуальні потяги молодого Лютера, його складні взаємини з батьком, муки загостреного сумління, страхи, сумніви, комплекси, просвітління і розчарування. Дослідивши проповіді, богословські лекції Лютера, записи його бесід в колі своїх послідовників, Е.Еріксон показав, що Лютерове віровчення, яке стало символом протестантської інтелектуальної революції, постало не як організаційний проект зламу католицької церкви, не як «політика», не як «наука», а навпаки, народилося у вигляді особистих глибоко інтимних переживань, екзальтованого прагнення істини, в стані надзвичайного нервового напруження. Інша справа, що протестантський

IV. Принципи і методи історичного пізнання

рух, перетворившись на ідеологічний інститут, став жити своїм життям, непідвладним його творцеві, повторивши приблизно ті ж негаразди доктринерського застигання, що й свого часу католицька церква.

Популярними і повчальними є й інші книги Еріксона: «Правда Ганді» (1969), «Історія життя і історичний момент» (1975).

Ентузіазм щодо перспектив, які відкрилися з застосуванням психології в історичних дослідженнях, був значний. Широко відомими стали дослідження Р.Ліфтона про проблеми виживання і наслідки трагічного досвіду в історії, в тому числі про жертв Хіросіми і Холокосту, про ветеранів в'єтнамської війни, К.Кеністона про політичну активність американської молоді. У 70-ті роки відбувалося організаційне оформлення психоісторії і водночас – поділ на конкуруючі табори¹⁵⁷.

Головними сферами дослідницьких інтересів психоісториків були: історія дитинства; психобіографії; психоісторія груп¹⁵⁸.

Дослідження першого напрямку показали, що в ході свого розвитку людство проходить довгий шлях від повного нерозуміння і жорстокого поводження з дітьми до все більшої емпатії по відношенню до них.

Відкриття психоаналітиків не обмежуються життям окремих осіб. Психоаналіз привернув увагу до обумовленості батьківської опіки, виховання і самоідентифікації в колективному менталітеті.

- У „Протестантському темпераменті” (1977), одному з наймасштабніших втілень психоаналітичного підходу, Філіп Гревен виділив три типи виховання дітей в Америці колоніального періоду: «євангелічний», або авторитарний; «помірний», або побудований на авторитеті; «аристократичний», або ніжний. Хоч придумані ним назви вказують на визначальний вплив теології і соціального походження, вплив кожного з цих типів простежується через характерні риси психічного розвитку дітей, вихованих в його межах. Гревен розписує сформовані в результаті особистості чи «темпераменти» через їх відношення до самих себе: ненависть у випадку «євангелістів», контроль у випадку «помірних» і поблажливність у випадку «аристократів». Залишаючись у загальному фрейдистському руслі, Гревен враховує культурне розмаїття, характерне для Америки XVII–XVIII ст., і не наполягає на тому, що кожен американець відповідав одному з цих типів.

Масове захоплення психоісторією в 60–70-ті роки дало великий матеріал для сумнівів щодо можливості тиражувати такий підхід. Були сформульовані обмеження на застосування підходів «психоісторії»:

1. Проблема джерел: матеріалів особистого походження і характеру дуже мало.

2. Сумніви в «універсальності» методу психоаналізу щодо минулих епох. Намальована Фрейдом картина емоційного розвитку людини має чіткі куль-

турні координати, сягаючи своїми коренями методів виховання дітей і ментальних стереотипів, характерних для середніх міських верств кінця XIX ст. Застосування відкриттів фрейдизму до людей інших суспільств є ненауковим підходом. Навіть поняття власного «я», яке ми, слідом за Фрейдом, схильні розглядати як основоположну рису людської свідомості, було, цілком можливо, зовсім чужим європейській культурі аж до XVII–XVIII ст. Психологія є потужним інструментом із величезним потенціалом для проникнення в людську психіку, але при його застосуванні дослідник повинен особливо ретельно стежити за відповідністю своїх інтерпретацій історичному контексту¹⁵⁹.

3. Щоб працювати в стилі «психоісторії», треба мати спеціальну медичну підготовку.

Кількісні методи в історичних дослідженнях

Із 1960-х років розвивається *кліометрика* – «нова економічна історія» (США). Її джерелом стала *економетрика* – розроблена статистиками методика аналізу сучасної економіки і прогнозування її розвитку в майбутньому. При переході від відомих перемінних до невідомих економіст використовує теорію про взаємозв'язки між елементами економічної системи (капіталом, зарплатами, цінами і т. ін.); економічна теорія, виражена в математичних термінах, називається *моделлю*. Пізнавальна користь моделі полягає в її здатності спрощувати реальність. Щодо цього Ейделотт, Бог і Фогель зауважували: «Обмеженість тематики – це та ціна, яку ми платимо за впевненість у наших висновках».

Математичні методи здебільшого застосовуються для обробки емпіричного матеріалу, перш за все даних, взятих із статистичних матеріалів (матеріали обліку населення, фіскальні і кадастрові дані), а також масових джерел. В такому разі застосовуються традиційні математико-статистичні методи (дескриптивна статистика, вибіркового метод, аналіз часових рядів, кореляційний аналіз). Наприклад, за допомогою кореляційного аналізу успішно здійснено вивчення залежності соціального статусу селянства від розмірів надільної землі, посівної площі чи робочої худоби.

Серед досягнень кліометрики – уточнення масштабів атлантичної работоргівлі.

- До недавнього часу історики вважали, що загальне число африканців, перевезених у Новий Світ з XV до XIX ст., склало від 15 до 20 млн. В основі цієї цифри лежали в основному здогадки, висловлені спеціалістами у XIX ст., більшість з яких були активними учасниками руху за заборону работоргівлі. У своєму кількісному дослідженні «Атлантична работоргівля: перепис» (1969) Філіп Куртін приходив до висновку, що ця цифра є занадто перебільшеною. Після критичної оцінки і сумування даних, наявних за окремі періоди і по окремих регіонах, охоплених работоргівлею, він показав, що загальна кількість рабів коливалася від 8 до 10,5 млн. осіб. Цифри, отримані Куртіном, не змінюють негативної оцінки работоргівлі, але вони впер-

IV. Принципи і методи історичного пізнання

ше дають серйозну основу для оцінки впливу работоргівлі на суспільства тропічної Африки і обох Америк¹⁶⁰.

Переконали результати застосування кількісних методів досягнуті в галузі історичної демографії. Потужний матеріал для вивчення руху народонаселення дають результати масових переписів населення, які в Скандинавії почали проводитися з середини XVIII ст., а в Британії – з 1801 р. Але за більш ранній період доводиться використовувати розпилений матеріал. Серед таких джерел важливе місце належить послідовним записам про «життєдіяльність» в певній місцевості, зокрема (насамперед) приходські книги, які в Британії, наприклад, велися священиками англіканської церкви починаючи з 1538 р., коли їм законодавчо було наказано реєструвати всі хрещення, шлюби і похорони в своєму приході; ця система проіснувала до введення цивільної реєстрації в 1837 р.

- Узявши за основу приходські книги, Е.А.Ріглі і Р.С.Скоуфілд розрахували загальнонаціональний рівень народжуваності, смертності і взяття шлюбу, а потім використали ці дані для встановлення чисельності населення Англії з середини XVI ст. до 1801 р. (1981). Ріглі і Скоуфілд здійснили агрегативний аналіз, тобто обробку сумарних даних, і з більшою точністю виділили невеликі варіації в динаміці зростання населення і продемонстрували вплив змін в чисельності укладених шлюбів на довгостроковий рівень зростання населення. Але ці автори застосували до приходських книг і зовсім інший підхід, заснований на тому, що кожний запис включає імена конкретних людей. Ця методика, названа «відновленням сімей», є прикладом номінативного аналізу, тобто аналізу, заснованого на іменах, а не сумарних цифрах. Це надзвичайно трудомісткий процес: на реконструкцію сімейної історії однієї парафії з 1000 осіб протягом 300 років необхідно приблизно 1500 годин, або річний обсяг робіт. Інформація про те, що рівень народжуваності підвищився, а смертність знизилася, сама по собі мало що дає для розуміння причин зміни чисельності населення; але хороше дослідження з реконструкції сімей показує, що підвищення народжуваності було пов'язано, скажімо, зі зниженням віку, в якому жінки брали шлюб, або зменшенням числа жінок, які все життя залишалися незаміжніми¹⁶¹.

Інша галузь, де кількісні методи показали свою важливість, – це історія соціальної структури суспільства.

Кількісні методи справили вирішальний вплив на економічну історію. Головні елементи економічної системи – ціни, прибутки, виробництво, інвестиції, торгівля і кредит – піддаються точному обчисленню; більше того, воно просто необхідне, якщо ми хочемо чітко зрозуміти механізм дії цієї системи.

- У праці «Залізниця і економічне зростання» (1964) Роберт Фогель спробував виміряти внесок залізничного будівництва в економіку США в

IV. Принципи і методи історичного пізнання

XIX ст., побудувавши гіпотетичну (чи контрфактичну) модель того, який би вигляд мала американська економіка у 1890 р., якби залізниці не були побудовані. Він дійшов висновку, що навіть без всякого додаткового будівництва каналів і шосе валовий національний продукт був би меншим усього на 3,1%, а 76% реально оброблюваних у 1890 р. земель все одно оброблялися б. До цього більшість істориків, включаючи самого Фогеля, вважали, що залізниці справили набагато більший вплив на динаміку розвитку американської економіки¹⁶².

Фогель був підданий критиці за те, що не включив до своєї моделі результати впливу залізничного будівництва на мобільність трудових ресурсів і технічний прогрес в інших галузях економіки¹⁶³.

- У 1974 р. Роберт Фогель і його співробітник Стенлі Л.Енгерман опублікували солідне двотомне дослідження про рабство на старому американському Півдні. Наповнене складними статистичними діаграмами, таблицями і рівняннями, воно претендувало на те, щоб продемонструвати новий рівень наукової ретельності у перевірці вже заявлених гіпотез. Результатом став набір висновків, які перевернули існуючу, «традиційну» історичну ортодоксію. Рабство не було, як вважали раніше, неприбутковим, економічно неефективним і поганим для рабів. Фогель і Енгерман твердили, що економічна ефективність рабства була достатньо високою, що раби мали життєвий рівень принаймні такий самий високий, як і вільні робітники тих часів. Захищаючи себе від звинувачень у політичній некоректності за відстоювання подібних поглядів, автори твердили, що це показує, як могли пишатися раби своїми досягненнями і якими підозрілими, навіть расистськими є заяви, що їхня праця була непродуктивною. Фогель та Енгерман негайно були атаковані колегами-істориками за недосконалі статистичні методики, за невідповідне використання і неналежну інтерпретацію джерел, туманні гіпотези й відверту неточність. І все ж Фогель і Енгерман не помилялися в тому, що рабовласництво на Півдні США напередодні Громадянської війни не було збитковим для плантаторів.

Для типізації історичних процесів (особливо соціально-економічних) успішно застосовуються методи багатовимірного статистичного аналізу, орієнтовані на дослідження статистичних сукупностей, в яких об'єкти характеризуються набором певних ознак. Найбільш відомим методом багатовимірної типології є кластерний аналіз. За допомогою цього методу здійснена аграрна типологія регіонів періоду генезису капіталістичного способу виробництва.

Іншим прикладом є проект дніпропетровського дослідника Юрія Святця¹⁶⁴, який звернувся до емуляції теорії катастроф для з'ясування того, наскільки стабільною і самодостатньою соціально-економічною системою було селянське господарство УСРР у першій половині XX ст. Для виявлення потрібних для здійснення такого експерименту факторів автор застосував метод

головних компонент (один з розділів теорії факторного аналізу). Додатково була отримана багатовимірна типологія округів України методом кластер-аналізу. Проведені обчислення засвідчили значну нестійкість селянського господарства, брак належних внутріселянських сил та ресурсів для переходу від споживчо-трудоваї організації господарства до ринково-орієнтованої економіки.

Серед кількісних методів – дослідження, присвячені атрибуції анонімних текстів на основі частот парності виявлення граматичних класів і їх візуалізації у вигляді графів, і контент-аналіз – метод формалізованого аналізу текстів¹⁶⁵.

Існують і застереження щодо можливостей «математизації» історії. Поширеним став вислів, що число – хороший слуга, але поганий хазяїн в історіографії. Статистичні технології слід розглядати лише як доповнення до інструментарію історика і піддавати їх тій же перевірці, що й інші дослідницькі методи.

Цифра має математичний вигляд, який створює ілюзію наукового факту. Спонтанно ми починаємо змішувати конкретність і точність. Розпливчасте поняття не може бути абсолютно точним, і ось від протилежності розпливчастого і точного ми приходимо до тотожності точного і конкретного. При цьому ми забуваємо, що дуже конкретні відомості можуть бути дуже брехливими¹⁶⁶.

Інструментарій історичної антропології

Історико-антропологічний підхід передбачає насамперед застосування *етнографічного методу*. Запозичуючи в етнологів інструменти аналізу, історики прагнуть випитати в минулого найзаповітніші таємниці, які традиційно не обговорюються в історіографії. Історія зосереджується на повсякденній пам'яті «маленьких людей».

Етнографічний метод «включеного спостереження» застосовується, коли дослідник одночасно збирає фактографічну інформацію і «веде спостереження» за її автором. В цьому разі він користується інформацією з інших джерел про контекст написання тексту цією людиною, наприклад, про її вік на той момент, сімейну ситуацію, психологічний настрій.

Наприклад, у монографії Ф.Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм», яка насичена сюжетами в душі історичної антропології, залучаються джерела, які раніше лежали по сховищах мертвим вантажем, а з середини ХХ ст. стали «модними» серед істориків, зокрема:

- Рахунки семи кораблів із Сен-Мало, що вирушили в комерційну експедицію до берегів Перу 1706 р., і рахунки рейдів трьох нантських кораблів у другій половині ХVIII ст., які допомагають вирішувати питання про співвідношення основного і обігового капіталу.

IV. Принципи і методи історичного пізнання

- Шукаючи джерела збагачення великих фінансистів, неогоціантів, розкриваючи секрет їхньої економічної влади, простежуючи історію їхніх капіталів, Ф.Бродель звертається до порічних реєстрів вкладених капіталів і прибутків фірми Гоупів в Амстердамі за 50 років (1762–1815) із зазначенням сум, переданих різним її партнерам; ці матеріали ввів у науковий обіг історик Гоупів М.Г.Бейст.
- Нотаріальні акти та заповіти. Виходячи з припущення про вагому роль монополії у формуванні крупних капіталів і простежуючи логіку створення кланових капіталів у Франції, відстежуючи взаємозв'язок потужних потоків багатств по двох каналах – приватне підприємництво і державне казначейство з його податками, державними позичками тощо, – Ф.Бродель простежує діяльність «маленької жменьки поважних людей, яка стояла вище маси ремісників, дрібних крамарів, околичних бонз та селян», яка була причетною до формування політики великих держав і з чийого середовища у XVI–XVII ст. поповнювалося французьке дворянство. Він робить зауваження, що долю цієї привілейованої групи можна простежити за нотаріальними архівами.
- Відтворюючи атмосферу, у якій великі приватні капітали збиралися і розпадалися, простежуючи роль спекулятивних ігор з цінними паперами, Ф.Бродель, зокрема, колоритні і змістовні деталі отримує від вивчення «листування лейтенанта поліції д'Аржансона, яке почасти збереглося за 1706–1715 рр., одноманітно й наполегливо повідомляють нам про дрібних шахраїв...»¹⁶⁷

Інструментарій історії повсякденності

Фокус аналізу історика повсякденності – вивчення соціального з точки зору індивіда, не просто побут, але повсякденну свідомість і поведінку. Індивід тут подається діючим в певних обставинах і через конструювання соціальних ролей. Без з'ясування мотивів у діях усіх акторів «театру життя» минулого історика повсякденності не зрозуміти їх. Історик веде з ними діалог, не дистанціюючись і не намагаючись стати «над» ними.

У намаганні зблизитися з дійовими особами історії повсякденності історики звертаються насамперед до его-документів – біографій, мемуарів, щоденників і листів. Саме вони дозволяють зрозуміти людину і її вчинки в конкретній ситуації.

На допомогу досліднику історії повсякденності приходять етнологія. Наблизитися до «іншої» культури можна через аналіз символічних форм – слів, образів, жестів, вчинків, – через які люди виявляли себе. Праця дослідника повсякденності – це інтерпретація чужих думок і слів, це завжди «переклад» з «іншої» мови. У цьому він схожий на психолога.

Історія повсякденності, починаючи з кінця 90-х років, набула прав громадянства в українській історіографії. Більше того, можна говорити про певну моду на живання гасел «повсякдення», «мікроісторія», «життєві стратегії», «практики».

Публікації кількох останніх років дають необхідний матеріал для того, щоб на прикладах конкретних повномасштабних досліджень, а не лише на фундаменті історіософських спекуляцій, побачити різницю між традиційним історіописанням і технологією історії повсякденності, а також збагнути, як саме діє ота магія, коли «з дрібниць» постає сутність.

Відома дослідниця історії Гетьманщини XVII – початку XVIII ст. Тетяна Таїрова-Яковлева у своїй новій книзі «Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини» (2017)¹⁶⁸ вкотре засвідчує свій талант історика. Визначивши свій твір як «оповідь», Т.Таїрова-Яковлева з першої ж сторінки ставить акцент на живій людині, а не на інституціях чи структурах. Авторка запрошує читача здійснити «мандрівку... у світ людей...», але водночас піднімає планку розмови і зауважує, що насправді йтиметься про принципові високі істини. Почавши свою книгу словами «повсякдення» і «дозвілля», Т.Таїрова-Яковлева орієнтує читача на глибоку серйозну розмову – про «цінності» української еліти, про «менталітет вільної людини, яка має змогу розпоряджатися власною долею і керувати своєю країною». Складовими цього менталітету називаються «традиція активної участі в житті країни», «усвідомлення своєї власної значущості й незалежності», «уявлення про лицарський характер козацької служби». Об'єктом споглядання визначається «суспільство, в якому вірили в Бога, свободу й успіх». Отже, перш ніж зануритися у світ речей і традицій, авторка окреслює загальний план свого дослідження, задає семантичні межі свого дискурсу. Але спирається історикиня не на ідеологеми, а на світ речей: «Іди і дивись» (а не «мудрствуй і повчай»).

У книзі увага історика з полів бою, з площ великих міст, з коридорів влади, із сеймів, рад і дум переноситься на периферію – в камерні місця, в світлиці приватних осель, в затишні закутки садів і парків, в царину уявлень, смаків, мрій, почуттів.

Книга вщерть наповнена описами «предметів зручності й затишку», деталями світу, який оточував українську еліту. Розмаїття тканин, фурнітури, мотивів і технік вишивок; палітра кольорів; прикраси; колекції багатой зброї, – від усього цього віє широю симпатією, непідробною зачудованістю. Криниці, колодязі, ставки, сади, парки, стайні, кузні, пекарні, льодовики, лазні, комори, – усі ці об'єкти постають як природне оточення колективного героя книги. Ліпнина, барельєфи, кахлі, ікони, дзеркала, килими, меблі, світильники, білизна, фіранки, ганки, світлиці, – це не колекціонування і не мистецтвознавчі вправи історика. Це – окреслення життєвого простору еліти ранньомодерної України. Це – привід до розмови про те, як люди зустрічали гостей, у якій обстановці спілкувалися, обмірковували важливі справи, радилися. Страви, напої, спеції і солодоші – уся оця «різноманітність їжі на столах української еліти» – це розмова про світ дбайливості, свідчення снаги до життя. Фамільні герби на срібному побуті і на портретах, прийоми, збори, мандрівки, похідний побут – це привід до розмови про спосіб життя і ментальність тих самих

IV. Принципи і методи історичного пізнання

осіб, які в попередніх монографіях Таїрової-Яковлевої постали в ролі полководців, урядовців, повстанців, ватажків, авантюристів. Докладний перелік музичних інструментів, розбір музичних смаків, опис оркестрів, приватних бібліотек, гра в шахи – це свідчення рівня інтелекту.

Якою б не була деталізація речей, у центрі оповіді завжди жива людина з її прагненнями, клопотами, амбіціями, смаками. Це – не музей. Це – світ людей, історія суспільства.

Ретельно перелічуючи деталі архітектурного декору будинків українських гетьманів і старшин, Т.Таїрова-Яковлева неодмінно знаходить людський еквівалент речам: в усьому цьому «багато наївності й сердечної простоти». Вона пильно розглядає деталі портретів XVII ст., щоб «наочно поглянути на них, краще зрозуміти й уявити». На портретах герої її книги постають «благополучними та задоволеними життям»; вони «сильні і витривалі»¹⁶⁹. Володіння старшиною і гетьманами латинською мовою, деталі учнівського побуту (диспути, вистави, віршування, декламації, діалоги) дають підставу стверджувати: «це було суспільство освічених людей»¹⁷⁰. У деталях української ранньомодерної вертепної традиції історик вбачає цивілізаційні характеристики: «На відміну від західноєвропейського бароко, де велику увагу приділяли смерті..., для українського бароко головними сюжетами були військова слава, свята жертва, високий порив, перемога життя над смертю».

Після щедрої презентації всіляких добр, атрибутів, речей, фамільних цінностей, звичок і звичаїв Т.Таїрова-Яковлева у фінальному розділі своєї праці приходять до інтегральних характеристик: «це була нова еліта, ще не зіпсована, стримувана законами і традиціями...»; «одна з визначальних рис тогочасного суспільства – скромність»; «українське суспільство доби гетьманства вражає поєднанням південного темпераменту, витонченості бароко й сентиментальності».

У кінцевому підсумку Т.Таїрова-Яковлева реабілітує історичну гідність української еліти періоду «молодої Гетьманщини», знімає з образу козацької старшини нашарування класової зневаги, зверхньої поблажливості, безоглядної критики, які кілька поколінь істориків і аматорів від історії навішували на цю суспільну верству. Не через договірні статті українських гетьманів з царським, королівським, султанським урядами. Не через владні інтриги, схеми, коаліції. Її погляд «простий», прямий і безпосередній, у чомусь наївний (хоч погляд досвідченого дослідника не може бути справді наївним – це лукава наївність, не проста наївність).

У масиві речей, в атмосфері традицій, ритуалів, етикету авторка знаходить феномен гідності цих людей. У її книзі українська еліта XVII ст. постає як спільнота людей статечних, позитивних, поміркованих, по-своєму скромних і по-своєму меркантильних, близьких до природи, із здоровими інстинктами, з почуттям службового обв'язку, підприємливих, хазяйновитих, відданих сімейним цінностям, з потягом до краси. Крок за кроком, перебираючи масу емпіричного матеріалу («дрібного» і маргінального з погляду традиційної історіографії), авторка створює цілісний образ, передає присмак епохи. Це – не

проста деталізація, це цілеспрямована характеристика. Це робота над сутностями і сенсами.

Тим самим Т.Гаїрова-Яковлева компенсує застарілу хибу української історіографії – надмірну політизацію питання про соціальне обличчя козацької старшини, безоглядне приписування їй класового егоїзму, зради, угодовства, падіння ідеалів. Невелика книжка Т.Гаїрової-Яковлевої елегантно і ненав'язливо все ставить на свої місця. Гетьманщина перед нами постає як живий організм. Не як шахівниця для монархів, а як світ, у якому жили люди цікаві, повнокровні, із здоровими інстинктами, з позитивною ментальністю.

У новаторській монографії Ігоря Сердюка «Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст.» (2018)¹⁷¹ історія повсякденності є ніби «служницею» «соціальної історії», тут вона не має цілісної і відокремленої локалізації. Проте вона виразно присутня – поряд з іншими дослідницькими технологіями. Вона розчинилася по всьому тексту. У книзі згадані сотні імен, змальовано десятки ситуацій, розібрано низку казусів. Тут на кожному кроці – та чи інша життєва «історія» – пастуха, наймички, вдови, впливового і успішного кума, сімейного подружжя, священницького клану. Тут виписана низка «біографій» наймитів, учнів-ремесників, школярів, бездітних сімей, глав сімейств. Героями книги виступають старшини, міщани, духовенство, жебраки, розкольники.

І.Сердюк педантично відстежує життєві практики досліджуваної доби: віддавання немовлят «мамкам»-годувальницям; контрацепція (точніше, її фактична відсутність); подолання безплідності (включаючи чаклування); пологова інфраструктура; хрещення і довкола нього (хрещені батьки, інститут кумівства); «стратегії вибору імені» (кожен восьмий мешканець Полтави був Іваном, кожна восьма полтавчанка була Марією); поховальний ритуал; сповивання, одяг; простір дитинства (хата, піч, лава, піл, колиска, іграшки), «ігрові практики»; шукання долі поза батьківським домом.

Маса шокуючих, екстравагантних, унікальних, неймовірних випадків подана в книзі: народження потвор і дітей з вадами, нещасні випадки з дітьми, інфантицид, випадки відмови ховати померлих, обряд приковування прями-сінько в церкві вбивці до мертвого тіла вбитого, побутові забої і крадіжки, підпали. Такого роду деталізація може видатися надмірною і зайвою. Але вона має глибокий сенс: це ліки від спрощеного погляду на історичну дійсність.

Зібравши різноманітну інформацію, І.Сердюк виступає проти попередніх історіографічних практик, які грішили односторонністю, перебільшеннями і прямолінійністю в оцінках українського ранньомодерного суспільства. Він вказує на «...слабкі місця логічних конструкцій, побудованих на широких демографічних узагальненнях чи релігійних приписах, зорієнтованих на загальне». Серед них:

1. Фантастичні уявлення про багатодітність у XVIII ст., стереотипне уявлення про фаталістичну «черствість» батьків і мало не байдужість з приводу смерті дітей.

2. Міф про неймовірні розміри сім'ї: «Типова родина в Гетьманщині, крім матері і батька, складалася з 2–3 дітей віком до 14 років, а не 5–10, як нам підказують стереотипи й етнографічні розвідки».

3. Анахронізм у змальовуванні тодішньої системи виховання: «Слово «педагогіка»... щодо реалій Гетьманщини є аж занадто штучним».

4. Ідилічні уявлення про характер міжлюдських стосунків: «Усупереч реаліям численних дисертацій з історії педагогіки джерела свідчать про узвичаєність «виховання палицею»... Слід пам'ятати, що фізичне насилля у традиційному суспільстві відіграло важливу роль у вибудовуванні та підтриманні ієрархічних структур».

Через копіткий аналіз нескінченного числа ситуацій, пов'язаних з виробничою діяльністю, працею, наймитством тощо, автор виходить на вагомі висновки, які характеризують ранньомодерне українське суспільство: «суспільство Гетьманщини було дуже молодим»; «діти простолюду не занадто прив'язувалися до майна і родини...»; «помітна частка дітей у Гетьманщині дорослішала та працювала поза родиною»; «перебування у чужих сім'ях – звична річ»; «людина того часу навряд чи думала, що живе за жорстокими законами».

Монографія Романа Любавського «Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років» (2016)¹⁷² є послідовним і виразним випадком застосування технік історії повсякденності. Мало того, що її автор категорію повсякденності виносить на титул своєї книги. Він спеціально формулює низку зауважень з приводу методологічних особливостей цієї сучасної технології, а також він реально пише історію повсякденності індустріального Харкова 1920–30-х років. Нарешті Р.Любавський є свідомим того, як не слід чинити; він зауважує, що часто історики лише імітують «нову для українського співтовариства істориків методологію».

Сюжети і положення монографії Р.Любавського взяті із мікроісторичної документальної рутини. Автор терпляче вишукує крихти інформації в скромних і непоказних маргінальних джерелах: це протоколи засідань комісій зі встановлення умов проживання робітників; складені профспілковими комітетами списки претендентів на житло; протоколи засідань фабрично-заводських комітетів; матеріали обстежень санітарно-технічного стану підприємств; листування відділів охорони праці з центральними урядовими установами; заяви та листи робітників до місцевих органів влади; акти обстеження бараків, їдалень, побутових приміщень інспекторами різноманітних структур; матеріали обстежень робітничих клубів; листи до редакцій газет; спогади харків'ян.

Р.Любавський свідомо і системно використовує характерні для технології історії повсякденності поняття і категорії: «стиль життя», «спосіб життя», «практики споживання», «техніки тіла».

«У повсякденному житті трудівники керувалися радше життєвою раціональністю, ніж політичними гаслами», – підсумовує Р.Любавський. Це вирок системі, вирок компартійній владі.

На прикладі книги Сергія Єкельчика «Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни» (2018)¹⁷³ можна побачити і зрозуміти, наскільки трудомістким є пізнавальний підхід, який називається історією повсякденності. Сотні і сотні цитованих висловлювань, свідчень (хоч би й підслуханих сексотами спецслужб), спонтанних діалогів, надписів (наприклад, виконаних виборцями на бюлетенях, перш ніж вкинути їх в урну для голосування). Нескінченне цитування газетних матеріалів, промов і виступів партфункціонерів. Марудні підрахунки: скільки людей крокувало Хрещатиком на тому чи іншому параді, скільки портретів Сталіна, Молотова, Хрущова, Леніна при цьому несли (кожного окремо!), скільки «негативних» голосувань за якого кандидата – від Сталіна до якогось місцевого функціонера – було вкинуто у виборчі урни. Сотні імен громадян, які «засвітилися» в тій чи іншій ситуації: були викриті в антирадянщині чи просто в недбалості, висунулися з ініціативою, ставилися за приклад, опинилися в потрібному місці в потрібний час, виставлялися як маяки, як взірець для інших, – і все це люди не знамениті, читачеві зовсім невідомі, периферійні, навіть не другого, а якогось сьомого плану, пенсіонери, стахановці, агітатори, матері-героїні, спонтанні бузутери, військовослужбовці, священики, заводська адміністрація, будівельники. Усім цим народом книга щільно залюднена і засвідчена. І, нарешті, десятки особистих історій киян з їхніми бідами, вимогами, наївними сподіваннями, страхами, жертівністю, скепсисом.

Проте і нескінченний потік емпірики, і розповідна манера викладу не є чисто риторичним прийомом. Ні, вони строго підпорядковані одній пізнавальній меті – аналізу механізму формування і реалізації лояльності громадян до режиму, вирішення проблеми «дотику» мас до владних верхів. Це глибока розмова про вагомні процеси.

У цій книзі рефреном повторюються теоретичні організуючі дослідницькі констатації: «символічне єднання держави й народу»; «то був світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; «агітатори ставали посередниками між владою і населенням»; «населення часом підігрувало керівництву»; «агітатори... свідомо чи несвідомо дарували сталінізмові людське обличчя»; «радянські вибори – це ритуальний прояв лояльності»; «участь у таких заходах свідчила не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися»; «власне, сталінським чиновникам пощастило, що поведінка добрих громадян була мало пов'язаною з внутрішніми переконаннями». Це вже не «мікро». Це повномасштабне історичне дослідження.

Автор не пускає всю залучену емпірику на самоплив. Його техніка – це техніка «насиченого опису» (за Кліффордом Гірцем). Він коментує і пояснює усі дії своїх героїв – аж до жестів, фразеології, сленгу, інтонацій, міміки, антуражу, інтер'єру (наприклад, як обставляли виборчі дільниці домашніми ме-

блями і кімнатними рослинами). Він супроводжує ці описи оцінковими фразами та іронічними зауваженнями.

Організуючими категоріями в перетворенні емпіричного масиву в струнку пояснюючу систему в книзі С.Єкельчика виступають такі його улюблені формули, як «політичний ритуал», «практики», «життєві стратегії». Одна з таких системоутворюючих «практик» – торги з владою: маси робили вигляд, що приймають запропоновані владою правила гри, і терпляче і невідступно використовували цю гру для досягнення своїх цілей – забезпечення бодай мінімальних життєвих умов.

Серед «життєвих стратегій» описуються «оволодіння мистецтвом марксистської фразеології і газетних штампів»; дезертирство робітників з найбільших промислових підприємств Києва: їх не влаштувала злиденна зарплата і продуктивні пайки; вибори як плацдарм і момент для торгів громадян із владою: за пенсії, прописку, допомогу малозабезпеченим, громадський транспорт, ремонт житлових будинків, електропостачання, скасування продуктових карток і здешевлення товарів. «Протестні написи» на бюлетенях до голосування були, у розумінні С.Єкельчика, способом повідомити про щоденні проблеми: «Дайте хліба», «Геть голод» і т. ін. Історик розмірковує про суперечливу природу соціального протесту в радянській системі, коли в одних й тих самих висловлюваннях зливалася риторика і схвалення, і протесту: «Хай живе радянська влада! Геть Сталіна!», «Хочу жити, як безробітний в Америці».

Значна частина авторських коментарів, якими автор «насичує» свої описи, є іронічними: «добровільно-примусово»; завезення продуктів перед святом 1 Травня як «хабар народу від влади»; черги перед виборчими дільницями як архетип («за кілька десятиліть дефіциту й пайків населенню прищепили звичку постояти в черзі»); школи політичного навчання як «світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; політична акція як ярмарок («дорослі сумішали прояви любові до Сталіна з покупками, випивками й танцями, часто в тому самому приміщенні, де вони щойно урочисто чекали на право проголосувати»; «святковий натовп прославляє радянські досягнення саме за нові споживчі можливості»; робітники «охочіше проявляли любов до вождя на виборах, ніж у щоденних жертвах на робочому місці»; результати виборів 1950 року «переплюнули результати попередніх виборів...». З приводу «патріотичних написів» на деяких виборчих бюлетенях – авторський коментар: «Один виборець написав вірша, у якому просив винайти спосіб, що дав би Сталінові прожити ще двісті років. На жаль, 65-річний Богомолець помер того ж таки року, і ця медична проблема залишилася невирішеною. Це не завадило іншому невідомому виборцеві побити рекорд на виборах 1950 року і побажати (українською мовою) «тисячу років життя батькові Сталіну!».

Історик не без іронії повідомляє про кількість портретів кожного з керівників держави, яка «свідчить про офіційну ієрархію правителів, чие мудре правління мали прославляти робітники»: Першого травня 1949

IV. Принципи і методи історичного пізнання

року кияни несли: 799 портретів Сталіна, 583 портрети першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР Молотова, 563 портрети Хрущова – колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У і патрона республіки в Кремлі, і лише 422 портрети Леніна. Такий собі культ особи в деталях.

Урешті-решт Сергій Єкельчик, задіявши інструментарій історії повсякденності, підводить читача до розуміння того факту, що сталінська влада, напозір така всемогутня, насправді панічно боялася свого народу, пильно стежила за його настроями, і ретельно гасила найменші загрози масового незадоволення. Навіть незначний збій на виборах до органів влади спричинив переполох у парткомках, у коридорах влади. Влада зберігалася, доки громадяни залишалися «свідомими».

Лояльність сталінських громадян була ритуальною, поверховою, не підпертою зсередини певними політичними переконаннями, без органічного засвоєння більшовицької ідеології, прагматична. За доби пізнього сталінізму йшлося не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння (потрібних) правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися.

Зрештою, важливим є не тільки те, що стверджує історик, а й те, як він це робить. А обґрунтовує він своє бачення безвідпорно. Він максимально активізує силу читачевої уваги. Він створює багатовимірний образ, багатопланову модель історичної дійсності і врешті залишає у свідомості читачів багато чого іншого окрім «прямих» положень щодо епохи, коли жили «сталінські громадяни».

Розглянувши твори чотирьох сучасних істориків, які спеціалізуються на історії України різних періодів, можна впевнено вказати на кілька засадничих моментів, які ідентифікують історію повсякденності як новий історіографічний підхід і застерігають від полегшеного ставлення до проблеми.

1. Історія повсякденності не є «легким жанром», не є «історичною публіцистикою». Також вона не є втечею від аналітики. Історія повсякденності – це пошуки сенсів, істин, розуміння. Так само як і інші види історії. Через те, мабуть, у межах одного твору вона легко поєднується з іншими технологіями історичного пізнання – соціальною історією, психоісторією, інтелектуальною історією, різними варіантами культурно-історичної антропології.

2. Є певне коло проблем, щодо яких історія повсякденності є більш ефективною, ніж класична історіографія. Це такі тематичні поля, як історія ментальностей, відношення влади і особи, питання живучості певних режимів, доля тих чи інших доктрин та утопій. Суть не лише в абстракціях, але й у деталях. Суть – у деталях. Існують такі сюжети і навіть теми, що по-іншому й не виходить. Так буває. І це треба прийняти.

3. Історія повсякденності володіє переконливістю особливого типу. Причому, історик-«повсякденник» є переконливішим не якимось незбагненим способом, а завдяки зануренню в гушавину емпірики, якою історики десяти-

літтями нехтували. Завдяки цьому історик отримує доступ до периферійних обширів соціуму, до «закутків» історії, і може побачити те, що раніше перебувало «в тіні» і через те не враховувалося. Традиційні методи здебільшого дають однопланову картину: було це чи не було; які були кількісні параметри. А історія повсякденності показує все стереоскопічно і багатопланово, в оточенні людських мотивів і емоцій. Так, історія повсякденності зазвичай оперує дрібними деталями. Але це особливі деталі. Вони мають неабияку доказову силу. У них, як у краплі вранішньої роси, відбивається увесь навколишній світ.

4. Найкращим джерелом свідчень для такого роду історії є джерела масові або принаймні серійні: приватні щоденники (які, як правило, фіксують одні й ті самі серії подій протягом тривалого часу); приватне листування (особливо між сталими парами кореспондентів: чоловіком і дружиною, учнем і вчителем); стенограми партійних конференцій; донесення спецслужб про настрої населення; судові справи; акти обстежень умов побуту; колекції.

5. Історія взагалі є особливим видом інтелектуальних занять. Будь-який вид історії вимагає від історика емпатії, розвинутої уяви, допитливості, майстерного володіння словом. Але історія повсякденності, схоже, є особливо вимогливою в цьому розрізі. Тут напевно чиможна розраховувати на успіх, орієнтуючись лише на формальні приписи щодо того, «як слід писати» історію повсякденності, якими категоріями слід користуватися чи які ідеологеми вживати. Секрет успіху істориків, які практикують історію повсякденності, не в подрібненні об'єктів дослідження, і не в дотриманні якихось особливих формальних процедур. Секрет – у талановитості історика. У його винахідливості. У його працюючому терпінні – здатності гортати стоси рутинних документів у пошуках яскравих свідчень, відвертих зізнань, шокуючої правди, приховуваних владою виразок. І шукати матеріал для своїх узагальнень не в одному-двох архівних фондах, а буквально скрізь. А значить, історія повсякденності вимагає від історика чималої ерудиції.

Конструювання мікроісторії

Один із засновників «мікроісторичного напрямку» в історіографії Джованні Леві серед інструментів мікроісторії називає прийом «насиченого опису»: «Окрім того, що корені мікроісторії перебувають в колі історичних досліджень, багато її характеристик демонструють тісні зв'язки, які пов'язують історію з антропологією – особливо цей «щільний опис», який Кліффорд Гірц вважає плідною перспективою в антропологічних дослідженнях. Замість того, щоб починати з серії спостережень і спробувати застосувати яку-небудь більш-менш унормовану теорію, ця перспектива починає з добору істотних прикмет і намагається інтегрувати їх до якоїсь уже відомої структури. У такий спосіб щільний опис слугує фіксації в письмовій формі серії визначних подій або фактів, що в іншому разі просто зникли б, але які можна було б ін-

терпретувати через уміщення до контексту, інакше кажучи, до плину соціального дискурсу. Такий підхід у використанні мікроскопічного дослідження найшвидкоплинніших подій є успішним для досягнення висновків далекої перспективи»¹⁷⁴.

Сам Гірц пояснював, що запозичив концепцію «насиченого опису» з філософських праць Гілберта Райла(1900–1976):

«Райл розвинув свою думку про «насичений опис» у двох недавніх статтях... Уявіть собі, пише він, двох хлопчиків, що змигують правим оком. Один робить рух повікою мимоволі, інший подає таємний сигнал приятелю. Обидва рухи з фізичної точки зору ідентичні; якщо розглянути їх просто-як-рухи, зробити деяке «феноменалістичне» спостереження, неможливо відрізнити, хто з них змигнув, а хто підморгнув, а можливо, обидва змигнули або обидва підморгнули. Водночас нехай непомітна з фотографічної точки зору різниця між звичайним змиганням і підморгуванням є досить суттєвою; це добре розуміє кожний, хто хоч раз помилково сприйняв одне за інше. Підморгування – це комунікація, до того ж комунікація цілком певного виду, яка 1) має свідомий характер, 2) спрямована на конкретну людину, 3) передає певне повідомлення, 4) робить це відповідно до соціально встановленого коду і 5) таємно від решти компанії... Підморгнути – означає свідомо змигнути у разі, коли існує соціальний код, відповідно до якого ця дія є конспіративним сигналом...

Але це тільки початок. Припустімо, продовжує він, є ще й третій хлопець, який, «щоб розвеселити своїх приятелів», вирішив подразнити першого хлопця, що підморгнув, і повторив його рух, але умисне невміло, незграбно, негарно тощо. Він при цьому зробив, звичайно, той самий рух, що і перший, який змигнув, і другий, який підморгнув: зімкнув верхню і нижню повіку правого ока. Але цей хлопець уже і не змигнув, і не підморгнув, він передражнив чужу спробу підморгнути. На цей випадок також існує соціально визначений код (він буде змигувати з більшими зусиллями, перебільшено, можливо, гримасуючи – зі звичайними вихватками клоуна), і цей хлопець також передає повідомлення. Але цього разу основний лейтмотив дії не таємниця, а насмішка...

Можна розвивати цю думку далі: не впевнений у своїх мімічних здібностях, майбутній клоун може вдома попрактикуватися перед дзеркалом, і в даному випадку він не змигуватиме, не підморгуватиме, не передражнюватиме, а репетируватиме... Можна й далі, діючи логічно, майже нескінченно ускладнювати ситуацію... Але суть моїх розмірковувань зводиться до того, що між тим, що Райл назвав «насиченим описом» дій тих, хто репетирує, передражнює, підморгує, змигує тощо («швидким рухом змикають верхню і нижню повіки правого ока»), і «насиченим описом» того, що вони насправді роблять («репетирує перед дзеркалом, як він буде передражнювати приятеля, коли той комусь таємно підморгуватиме»), лежить предмет дослідження етнографії: стратифікована ієрархія наповнених змістом структур, у контексті яких можливо змигувати, підморгувати, робити вигляд, що підморгуєш, пе-

IV. Принципи і методи історичного пізнання

редражнюєш, репетирувати, а також сприймати та інтерпретувати всі ці дії (включаючи і нульове змигування, яке як *категорія культури* такою ж мірою не підморгування, якою підморгування не є змигуванням), не буде існувати, незалежно від того, що хтось робитиме з верхньою і нижньою повікою свого правого ока»¹⁷⁵.

Зразком реалізації в історіографії підходів К.Гірца («інтерпретативна антропологія») є колекція статей Роберта Дарнтонна «Велика різанина котів і інші епізоди з французької культурної історії» (1984). Її експериментальний стиль не залишився без уваги:

- Роберт Дарнтон в основу своєї розповіді про «велике вбивство котів» поклав тристорінковий памфлет, написаний у 1762 р., дець років через тридцять після описаного в ньому випадку. Інших свідчень, які б підтверджували, що підмайстри, описані тут, взагалі будь-коли вбивали якихось котів, немає. Ще менше є підстав твердити, – як це робить Дарнтон, – що вбивство котів було символічним прообразом масових убивств під час Французької революції тридцять років згодом, у 1790-ті роки. Символічне вбивство котів, якщо воно колись сталося, було скероване проти майстрів-ремісників, а не проти аристократів і сільських поміщиків, які були об'єктом народного гніву під час революції; у кожному разі, автор повідомлення 1762 року написав його частково для запевнення властей, що підмайстри виявили свій гнів на роботодавців символічно, а не через пряме насильство. Есе Дарнтонна про вбивство котів, як твердять його критики, виявляється переплетінням здогадок і припущень від початку до кінця. Але це надто суворий погляд. Ми повинні зрозуміти жорстокість, яка супроводила й підштовхувала Французьку революцію 1789 року, і саме в цьому допомагає розповідь Дарнтонна. Переповнена деталями, вона слідує зразку «щільного письма», започаткованого антропологом Кліффордом Гірцом, з яким Дарнтон вчився у Принстоні, і демонструє багато сильних сторін інтерпретацій з подробицями оповіді¹⁷⁶.

Іншим принциповим елементом в мікроісторичному аналізі є «повернення нарративу».

Джованні Леві: «Тепер хотів би зупинитися ще на одному елементі, традиційному для праці мікроісториків, на зв'язках з читачем або проблемі нарративу. Повернення нарративу не можна розглядати просто в контексті вибору між якісною, персоніфікованою історією й тією квантитативною історією, що претендує на права встановлювати закони, правила і формальні колективні приводи. Мікроісторія спеціально звертається до проблеми комунікації й цілком дає собі раду, що саме історичне дослідження не можна цілком ототожнювати з повідомленням про його результат у книзі... Взагалі в історії проблеми доведення й ілюстрації засобами ретельної розповіді про конкретні події тісно пов'язані з технікою опису. Це не просто питання риторики, позаяк значення історичної праці не можна зводити до риторики, це проблема зв'язку з читачем,

який (читач) ніколи не є *tabula rasa*, а тому неминуче постає проблема сприйняття. Мені видається, що особливу функцію нарративу характеризують дві властивості. Перша з них – спроба через перелік докладних фактів показати справжнє функціонування тих аспектів суспільства, які спотворюються при узагальненні й кількісній формалізації, що використовуються окремо, позаяк ці прийоми функціоналістично акцентують увагу на ролі систем правил і механістичних процесів у соціальній зміні. Інакше кажучи, за такого підходу ми бачимо відносини між нормативними системами й системами свободи дії, які створюють для індивідів ті лакуни й внутрішні конфлікти, що присутні у кожній системі законів і механістичних процесів соціальних змін. Друга властивість – введення до основного масиву нарративу прийомів самого дослідження, обмеженості документів, техніки переконування і побудови інтерпретацій. Цей метод виразно відмовляється від традиційної категоричної й авторитарної форми дискурсу, що її приймають історики, які оголошують своєю метою відображення реальності. В мікроісторії, навпаки, точка спостереження історика стає невід’ємною внутрішньою складовою його праці. Процес дослідження доступно описаний, й тепер обмеженість документальних свідчень, побудова гіпотез і способ мислення більше не є забороною для невтаємничених. Читач залучений до своєрідного діалогу й бере участь у всьому процесі випрацювання історичної аргументації»¹⁷⁷.

Підхід мікроісторії пов’язаний з проблемою, як отримати доступ до знання минулого за допомогою різних свідчень, знаків і прикмет. Сутність цього прийому полягає в тому, що окреме приймається за відправний пункт (окреме, яке може бути вельми специфічним та індивідуальним, і яке не можна трактувати як типове явище), а потім його значення дається взнаки у світлі власного специфічного контексту. На відміну від зосередженості функціоналізму на соціальній упорядкованості, мікроісторики сконцентрували увагу на суперечностях нормативних систем, а отже, на фрагментарності, конфліктності й множинності точок зору, дякуючи яким всі системи стають рухомими і відкритими. Зміни відбуваються через нескінченність стратегій і вибору, які діють усередині незбігів суперечливих нормативних систем¹⁷⁸.

Просопографічний метод

Просопографія – це якісно новий тип історико-біографічного дослідження особистості, відтворення на основі джерел її багатогранного соціально-психологічного портрету, який повинен відобразити у відомому діячеві певної галузі «живу» людину з усіма притаманними їй особистісно-людськими даними, а не традиційно формалізовану датами і заслугами постать. Її основним завданням є деталізований опис особистості.

Просопографічний опис особистості включає такі компоненти:

1) відтворення шляхів її формування в родинному й приятельському се-

редовищах, знаменних подій, які ставали визначальними у виборі професії або світоглядних засад, сфер діяльності та місць перебування особи;

2) особистісні характеристики: походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічні й фізичні стани в різні періоди, спонукальні мотиви творчих злетів та невдач, поведінка у різних життєвих обставинах, її взаємостосунки з оточеннями;

3) особливості манер, звичок, характерні для конкретної людини;

4) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і громадських подій, ставлення до них через рефлексії, відображені в певних джерелах;

5) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність;

6) родинний статус, взаємостосунки між членами родини, ступінь впливу на особистість близьких людей, або приятелів;

7) шляхи самореалізації особистості;

8) її зовнішній вигляд.

Відтворення особи саме за таким різнобічним описом надає їй вигляду не просто відомого діяча, а й звичайної людини, яка перебувала в щоденних сферах особистісно-людських взаємин, моральних виборів, приватного життя, отже, репрезентує її в усій повноті людського змісту, об'єктивно й правдиво, а не однобоко чи кон'юнктурно¹⁷⁹.

У західноєвропейській історіографії склався цілий напрям досліджень, які орієнтовані на створення колективних біографій різних соціальних груп минулого, наприклад, нотаріусів і суддів Італії X–XV ст., представників державного апарату Франції XIV–XV ст., особового складу секти, що існувала в XIV ст. на території Бельгії та Німеччини.

До колективних просопографічних досліджень можна віднести і генеалогічні праці про низку українських родів, або про певні соціальні верстви суспільства, наприклад, національну еліту Гетьманщини, козацьку старшину слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст., правобережну українську шляхту кінця XVIII – початку XIX ст.

- Міцний фундамент під давньоукраїнську просопографію закладений фінським джерелознавцем Юккою Корпелюю в праці «Причинки до історії населення та просопографії Київської Русі до смерті Володимира Мономаха», що вийшла друком у 1995 р. у Фінляндії. У ній зафіксовано 1259 осіб, до кожної з яких подається біографічна інформація та посилання на опубліковані джерела й літературу.

- Т.Березовська в дисертації «Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби» створила колективний портрет відомого українського роду. Об'єктом її вивчення стали лише його відомі представники, які залишили певний слід в історії: адмірал М.А.Аркас (1818–1881), археолог З.А.Аркас (1793–1866), історик та композитор М.М.Аркас (1853–1909), М.М.Аркас-син (1880–1938) – театральний діяч, режисер, учасник визвольних змагань та М.М.Аркас-онук (1898–1980) – доктор філософії, культурний діяч. Дисертантка склала їм колоритні особисті характеристики.

ки, і на основі проведеного дослідження зробила висновок про визначальну роль спадковості у формуванні духовного космосу людини.

Дослідниця пішла таким шляхом у створенні просопографічного портрету відомої родової групи: прослідкувала механізм інтеграції грецького роду Аркасів в етнічне й соціальне середовище України, особливості менталітету родоvodu, види діяльності його представників, родинні стосунки та зв'язки з оточенням, відзначила особливості кожної індивідуальності: її вдачу, світосприйняття, духовний світ, який автор назвала духовним космосом особи, інтелектуальні здібності, інтимне життя тощо. Широка й різноманітна джерельна база: приватне листування (родинне і приятельське), спогади сучасників, спогади і щоденники Миколи Аркаса, офіційні документи і папери, господарська документація (плани будинків, маєтків, банківські розрахунки), родовід (генеалогічне дерево), матеріали експедицій, що вивчали маєток М.Аркаса, творча спадщина представників роду (поезії, музичні твори), етнографічний матеріал (родинні легенди, міські миколаївські міфи), надала дослідниці достатньо матеріалу для створення колективної біографії роду, обраного нею за об'єкт дослідження.

Як пишеться усна історія

Те, що методи усної історії знайшли відгук у професійних істориків, пов'язано насамперед з неповнотою традиційних письмових джерел з низки важливих тем. Однею з них є політична історія останніх десятиліть. Якщо в XIX – на початку XX ст. громадські діячі, як правило, вели розлоге службове і особистелистування, то зараз вони переважно послуговуються телефоном, а якщо й пишуть листи, то в них мало коли є змога писати детально. Деякі крупні громадські діячі недавнього минулого взагалі не залишили особистих архівів, які б заслуговували на увагу, – наприклад, Герберт Моррісон, один із керівників лейбористської партії в 1930-х – 1940-х рр. Щоб заповнити пробіли в джерелах, дослідникам довелося зайнятися збиранням спогадів нині живих колег і співробітників таких діячів.

Якщо письмові джерела офіційного походження (документи) частіш за все відбивають історію держави та її інститутів, то усні джерела звертаються до історії народу, причому дозволяють зробити це очима очевидців подій. Усні джерела здатні врегулювати несправедливий дисбаланс між «історією переможців» та «історією переможених». Адже, наприклад, деякі теми з історії радянського суспільства неможливо повноцінно розробити, спираючись тільки на письмові документи: тотальна система породила систему глибокої фальсифікації історії, з якої старанно стиралися сліди дисидентів, «опортуністів», «куркулів».

Особисті спогади обіцяють бути ефективним інструментом відтворення минулого: безпосередні враження про життя людей в його «справжньому вигляді» дарує безпосередній «прямий контакт» історика з суб'єктами історії,

шанс проникнути у світогляд людей минулого.

Усна історія пройшла шлях розвитку від нагромадження матеріалів для створення біографій видатних громадських і державних діячів (1950-ті рр.), спроби створення альтернативної історії, тобто історії народів, які не мали своєї писемності (1960-ті), через інституціоналізацію усної історії (1970–80-ті), і до 1990-х рр., коли одночасно з інтенсивним розвитком методології, посиленням технічних засобів і розширенням кола досліджуваних проблем на перше місце вийшли теми, близькі до антропології: сюжети повсякденного життя людини, феномен міграцій, особливості етнічної історії народів, взаємовідносини статей і поколінь.

Із появою праці Едварда Томпсона «Формування англійського робітничого класу» (1963) розвивається тенденція до перетворення усної історії на комплексне історичне дослідження. Потенціал усної історії продемонстрував успіх книги Р.Бліта «Акенфілд: портрет англійського села» (1969), заснованої на магнітофонних записах розповідей сільських мешканців. Також слід вказати на книгу соціолога Р.Мура «Шахтарі, проповідники і політика» (1973).

Ініціатором інституціоналізації і теоретиком усної історії у Великій Британії став Пол Томпсон, який створив Товариство усної історії та часопис «Усна історія». У 1975 р. П.Томпсон опублікував працю «Едвардинці. Перетворення британського суспільства», яка базувалася на 444 інтерв'ю з британцями, які народилися між 1872 і 1906 роками, і діяльність яких припала на час правління Едуарда VII (1901–1910). Живі свідки едвардинської епохи (початку ХХ ст.), репрезентують усі класи суспільства і регіони Великобританії. Автор талановитої книги одержав цікавий зріз соціальної свідомості суспільства на початку ХХ ст.¹⁸⁰

Останнім часом усна історія вростає в проблеми історичної пам'яті: здобувається інформація не про самі історичні події, а про те, як вони відбиваються в громадській думці. Усна історія може бути цінним джерелом інформації про шляхи формування соціальної пам'яті. Суб'єктивність оповідача тут, можливо, і є найголовнішою поживою для історика.

- Відносно недавні дослідження «масової пам'яті» показують, які відкриття можна зробити на основі цього підходу. В Австралії участь австралійсько-новозеландського корпусу в Галліполійській кампанії 1915 р. є важливою частиною національної самосвідомості теперішнього покоління, і, починаючи з 1920-х рр., офіційно пропагується в такій формі. Алістер Томпсон у своїй праці (1994) на основі усних матеріалів показує, як люди, що пережили на фронті відчуття травми і загубленості, стримують особисті спомини, щоб вони відповідали загальноприйнятому образу вірності, хоробрості і бойового братерства, у які й досі вірить більшість австралійців¹⁸¹.
- У дослідженні Алессандро Портеллі «Смерть Луїджі Трастуллі» (1991) механізми політичного впливу показані ще яскравіше. Металіст Трастуллі

IV. Принципи і методи історичного пізнання

був убитий поліцією під час демонстрації в італійському містечку Терні в 1949 р. Ця подія настільки вразила робітників, що незабаром конкретні причини і обставини були «зімпровізовані», щоб надати їм пояснюваності. Насправді Трастуллі загинув під час кампанії протесту проти вступу Італії в НАТО, але більшість спогадів, що побутували в 1970-ті рр., відносили цей епізод до пізнішої демонстрації проти масового звільнення робітників, яке мало в очах очевидців набагато важливіше значення. Крім того, у спогадах описувалося, як град куль нібито буквально пришилив Трастуллі до заводської стіни, а це ще сильніше підкреслювало образ мученика¹⁸².

В основі найбільш змістовних інтерв'ю знаходяться: правильно сформульовані питання, готовність інтерв'юера і інформанта до інтерв'ю. При аналізі інтерв'ю необхідно звертати увагу на надійність оповідача, достовірність теми розповіді, особисту зацікавленість в інтерпретації подій. Зокрема, достовірність інтерв'ю може бути перевірена при порівнянні з іншими розповідями, а також документальними свідченнями. До аналізу зібраних усних свідчень залучаються контент-аналіз, лінгвістичний аналіз і дискурс-аналіз, який враховує особливості мовних зворотів і вживаних фраз.

У своєму проєкті «Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія» Юрій Каганов¹⁸³ не обмежується вивченням офіційних джерел (наприклад, партійних постанов, аналітичних записок спецслужб), але також залучає живі свідчення сучасників досліджуваних процесів, які тоді були студентами, телеведучими, журналістами, діячами кіноіндустрії, радіохуліганями. Це не є усна історія в її класичному вигляді, але це цікавий приклад творчої модифікації відомого методу до потреб власного дослідницького проєкту. Автор провів десятки інтерв'ю і анкетувань з фігурантами «справ», заведених у свій час «органами» на дисидентів – реальних і потенційних. Завдяки своїй дослідницькій винахідливості Ю.Каганов влаштовує «очну ставку» співробітників каральних служб і їхніх жертв – тільки тепер діалог відбувається не в кабінетах «органів», а на нашій території, на території демократизованої України. Завдяки цьому відбувається переключка епох: минулої «парткомівської» і сучасної декомунізованої. Чого варте інтерв'ю з фігурантами кагебістської «справи» про так званий дискусійний клуб студентів харківських вузів 1967–1969 років. «Тоді» слідчі і політичні органи інкримінували молодим людям організовану антидержавницьку діяльність. І, звісно ж, всілякими погрозами вибивали документоване каяття у допущених «злочинах», а якщо не вдавалося, то приписували «факт каяття» у своїх переможних звітах. Прошли роки, колишні підслідні набули професії, стали самодостатніми громадянами, і тепер історик надає їм можливість викласти свою, без примусу, версію.

В іншому епізоді автор співставляє два погляди: донесення КДБ про «антирадянський вчинок» учня м. Харкова (1965 р.) і свідчення цієї ж особи, яка зараз є пенсіонером; сьогодні у людини є можливість щиро і відверто сказати, що саме тоді лежало в основі її вчинків: «відчуття фальшу і брехні» в шко-

лі, на уроках, у пропаганді. В такому ж стилі задіюється інтерв'ю з учасником «групового хуліганського прояву молоді» м. Нікополя 1974 року. Аналогічний ефект дає порівняння справи, заведеної КДБ у 1981 р. проти вчителя географії, зі спогадами самого «фігуранта» цієї справи, викладеними у 2017 р.

Влаштовуючи заочний діалог Системи і Людини, автор привносить стереоскопічність в картину суспільного життя «радянського народу». Так, з усією очевидністю постає відомчий егоїзм спецслужб: щоб набути ваги, щоб прибільшити свою корисність, вони згущували фарби, скрізь малювали «розбещуючий вплив світового імперіалізму». Навпаки, «фігуранти» «політичних справ» ретроспективно свідчать, що їхні дії були цілком природними: вони шукали відповіді на очевидне розходження між офіційними заявами і радянською реальністю, «суперечність між теорією і практикою»; ними керували щира допитливість, природне бажання знайти правду.

Ю.Каганов не обмежується опрацюванням чисельних інструкцій, наказів і звинувачень, які насаджували ідеологію «застою». Він надає слово сценаристами і кінорежисерам, дикторам і редакторам, які сьогодні мають можливість розповісти, як вони обходили численні вказівки, правила, заборони всіляких наглядачів від ідеології.

Живі свідчення конкретних людей дозволяють показати протиприродність і заскорузлість системи, яка безнадійно програвала змагання за мізки інтелігенції і перевагу зберігала лише завдяки адміністративному ресурсу. Роз'яснення, дані у 2019 р. фізиком-ядерником, який у 1973 р. був фігурантом цілого слідства КДБ в академічному Інституті ядерних досліджень щодо проявів «націоналізму», засвідчує маніакальний страх керівництва перед будь-якими проявами особистісної нестандартності. Зокрема, переполох у начальства викликав факт запрошення вченим до себе додому колядників – виконавців професійного хору «Гомін». Вчений сьогодні повідомляє деталі, про які не мав змоги говорити у свій час: він засвідчує феномен подвійної лояльності інтелігента епохи «застою».

Новаторство, винахідливість дослідника дають подвійний ефект. З одного боку, роздобута шляхом опитування інформація дозволяє точніше скласти ціну ідеологічному диктату періоду «розвинутого соціалізму». З іншого боку, ця перекличка епох дає вагомий моральний урок: режими, якими б міцним вони не здавалися, якої б сили репресії вони не докладали, – не є вічними, і час відповідати за свої дії настає швидше, ніж можна собі уявити. Це той випадок, коли говорять, що історія – це більше ніж наука.

Сучасна практика історіописання відзначається високою динамікою змін і різноманітності. За короткий час історична наука відчула на собі кілька хвиль «поворотів»: математичного, антропологічного, лінгвістичного, мікроаналітичного, меморіального. Новітні дослідницькі технології – флексибельні і рухомі, а тому й важко піддаються чітким визначенням і класифікаціям.

Але є один момент, який об'єднує усе розмаїття напрямів і підходів: усі

вони вимагають творчості автора. Сьогодні історична наука знаходиться на такому етапі свого розвитку, коли важливою є не лише «істина», але й «техніка виконання». Складовими успіху є не лише глибокі положення, оригінальні твердження, а й дотепні інструменти, елегантний хід думки, багата мова, вибагливий стиль. Лабораторія історика обов'язково згадується разом зі словом «творча». Важливо враховувати, що метод – це не інструкція і не формальна декларація. Це реальний інструмент, частина професійної діяльності. А розмаїття дослідницьких завдань істориків таке велике, що один і той самий метод не здатен виконувати всі запити різних авторів. Всі, кому доводилося висловлюватися з цього приводу, є одностайними: вже відомі і введені у практику історіописання методи необхідно кожному автору модифікувати, уточнювати, прилаштовувати відповідно до своїх цілей і намірів.

На щастя, зараз маємо для наслідування достатню кількість блискучих зразків творчого самовираження істориків – не тільки від західних колег, але й від істориків України.

ПРИМІТКИ

1. Рікер П. Історія та істина. Київ, 2001. С.30.
2. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ, 2006. С.25–26.
3. Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.50–55.
4. Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.46.
5. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.328, 330–331.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991. С.101.
7. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.79.
8. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.ІІ. Москва, 1992. С.253–254.
9. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.30.
10. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.54.
11. Цит. за: Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.156.
12. Цит. за: Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.71.
13. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. С.143.
14. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.328.
15. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.331–332.
16. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.329–330.
17. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.350,356.
18. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва, 2003. С.173–174.
19. Поморський Ян. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть. Україна модерна. 2005. №9. С.34.
20. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.56, 149, 287.
21. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.64–65.
22. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.451,455.
23. Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.371.
24. Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.72.
25. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.87–88.
26. Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.275–276.
27. Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.46.
28. Про А. Дванадцять уроков по истории. Москва, 2000. С.81, 253.
29. Савельєва І.М., Полетаєв А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.274.
30. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.63, 177–180, 393–396.
31. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.64.
32. Еванс Р.Дж. На захист історії. Львів, 2008. С.18.
33. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Київ, 2005. С.44–45.
34. Еванс Р.Дж. На захист історії. Львів, 2008. С.27.

35. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. СПб., 2003. С.408-409.
36. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Київ, 2005. С.366.
37. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.403-409.
38. Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва, 2000. С.26-27, 309-310.
39. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.467.
40. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного. Москва, 1997. С.687-688.
41. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.164.
42. Грушевський М. Історія України-Русі. Т.І. Київ, 1991. С.16-20.
43. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1999.
44. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIIIст. Т.1-3. Київ, 1995-1997.
45. Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва, 2000. С.318.
46. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика. Київ, 2021. С.213.
47. Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва, 2000. С.254.
48. Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва, 2000. С.254.
49. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень. С.101-102.
50. Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва, 2000. С.93.
51. Ісаєвич Я.Д. Міжнародні конгреси істориків [Електронний ресурс] Енциклопедія історії України. Т.6: Ла-Мі Київ: В-во «Наукова думка», 2009.
52. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика. Київ, 2012. С.95.
53. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.23.
54. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.21.
55. Словарь основных исторических понятий. Избранные статьи. Т.1. Москва, 2014. С.6-7.
56. Цит. за: Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва, 2000. С.77-78.
57. Блок М. Апологія історії, или Ремесло историка. Москва, 1986. С.38-39.
58. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Київ, 2005. С.209, 211.
59. Цит. за: Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.30.
60. Февр Л. Бои за історію. Москва, 1991. С.14.
61. Цит. за: Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва, 2000. С.83.
62. Колінгвуд Р. Ідея історії. Київ, 1996. С.222, 277, 335-337, 340, 350-351.
63. Блок М. Апологія історії. Москва, 1986. С.37-38.
64. Колінгвуд Р. Апологія історії С.245, 247, 250, 260-261, 276, 277, 298,
65. Февр Л. Бои за історію. С.11, 15, 20.
66. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. Москва, 2003. С.13.
67. Рікер П. Історія та істина. – К., 2001. – С.58.
68. Цит. за: Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів, 2007. С.106.
69. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Дніпропетровськ, 2004. С.741-742.
70. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.312.
71. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.315-316.

72. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.216–217.
73. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.21.
74. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.159.
75. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.164.
76. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва, 2003. С.8.
77. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.166.
78. Февр Л. Бои за историю... С.106.
79. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, 1999. С.163–166.
80. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. Грушевський М. Історія України-Русі. Т.І. Київ, 1991. С.ЛІХ–LXI.
81. Рікер П. Історія та істина. Київ, 2001. С.96.
82. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.243.
83. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Київ, 2005. С.155.
84. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.180.
85. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.184–185.
86. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.187.
87. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.189.
88. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.191.
89. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.191.
90. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. Київ, 2006. С.24.
91. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.129.
92. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.139.
93. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.145.
94. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.152.
95. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.554.
96. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.553.
97. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.156.
98. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.158.
99. Козеллек Р. Минуле Майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ, 2005. С.23–25.
100. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Київ, 2005. С.350–359.
101. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.117.
102. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Ч.1 Москва, 2002. С.20–21.
103. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.125.
104. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.278.
105. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва, 2003. С.9.
106. Рікер П. Время и рассказ. С.172.
107. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.249–250.
108. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Київ, 2005. С.149.
109. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. Москва, 2003. С.104, 107–108.
110. Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів, 2008. С.46.

111. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. С.56.
112. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. С.52.
113. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. С.9–10.
114. Цит. за: Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.269–270.
115. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.267–268.
116. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. С.29–30.
117. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.270.
118. Цит. за: Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.257.
119. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург, 2002. С.26.
120. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва, 2003. С.118.
121. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. Москва, 2003. С.40.
122. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург, 2003. С.151.
123. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.258.
124. Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів, 2008. С.129.
125. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.49.
126. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.VII.
127. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.7–8.
128. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.38–39.
129. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. У 3-х т. Київ, 1995–1998.
130. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.46.
131. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.245.
132. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.46–47.
133. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. Екатеринбург, 2000.
134. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.54.
135. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Львів, 2001. С.48–49.
136. Кром М.М. Историческая антропология. Санкт-Петербург; Москва, 2010. С.119–129.
137. Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів, 2008. С.132.
138. Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів, 2008. С.194–195.
139. Леві Дж. Про мікроісторію. Нові перспективи історіописання/ За ред. Пітера Берка. Київ, 2004. С.122–123.

140. Гренье Жан-Ив. Размышления о «критическом повороте». Одиссей-2005. Москва, 2005. С.138–139.
141. Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва, 2003. С.110–111.
142. Ревель Ж. Микроисторический анализ и контруирование социального. Одиссей–1996. Москва, 1996. С.114–116.
143. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика. Київ, 2012. С.91.
144. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.244.
145. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.249–250.
146. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ, 2006. С.24.
147. Рікер П. Історія та істина. Київ, 2001. С.28.
148. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.ІІ. Москва, 1992. С.275–276.
149. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т.ІІ. Москва, 1992. С.251–254.
150. Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів, 2008. С.197.
151. Рікер П. Історія та істина. Київ, 2001. С.33–38.
152. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.306.
153. Гофман А.Б. Знание методологическое и знание предметное. Выступление в дискуссии «Историк в поисках метода». Одиссей. Человек в истории. Москва, 1996. С.165.
154. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.66–67.
155. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.68.
156. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.246.
157. Шутова О.М. Психоистория: школа и методы. Минск, 1997. С.29.
158. Шутова О.М. Психоистория: школа и методы. Минск, 1997. С.31.
159. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.248.
160. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.220–221.
161. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.223–224.
162. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.234.
163. Еванс Р.Дж. На захист історії. Львів, 2008. С.37–38.
164. Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика: Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу. Дніпропетровськ, 2007.
165. Гарскова І.М. Историческая информатика: эволюция междисциплинарного направления. Санкт-Петербург, 2018. С.292.
166. Про А. Двенадцать уроков по истории. Москва, 2000. С.67–68.
167. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.2. Київ, 1997. С.310, 311, 362–365, 410, 449, 465, 479.
168. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ, 2017.
169. Там само. С.90–91.
170. Там само. С.10.
171. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ, 2018.

172. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. Харків, 2016.
173. Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laurus, 2018.
174. Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. Київ, 2004. С.128.
175. Гірц К. Інтерпретація культур. Київ, 2001. С.12–14.
176. Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів, 2008. С.194.
177. Нові перспективи історіописання. За ред. Пітера Берка. Київ, 2004. С.136–137.
178. Нові перспективи історіописання. За ред. Пітера Берка. Київ, 2004. С.138.
179. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2006. №13. С.6–27.
180. Thompson P. The Edwardians: The Remaking of British Society. London; New York, 1992.
181. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.272.
182. Тош Дж. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. С.272-273.
183. Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Анкерсмит Р. Нарративная логика: Семантический анализ языка историков. Москва: Идея-Пресс, 2003. 360 с.

Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 496 с.

Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. Москва: Наука, 1986. 254 с.

Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ: Основи, 1998. 534 с.

Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». Москва: Индрик, 1993. 328 с.

Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.

Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуrow В. Французька історіографія ХХ століття. Львів: Класика, 2001. 170 с.

Еванс Р.Дж. На захист Історії. Львів: Кальварія, 2008. 296 с.

Зашкільняк Л. Методологія історії. Львів: Львівський державний ун-т ім. Івана Франка, 1999. 227 с.

Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

Козеллек Р. Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. Київ: Дух і Літера, 2005. 380 с.

Козеллек Р. Часові пласти. Київ: Дух і Літера, 2006. 429 с.

Колінгвуд Р.Дж. Ідея історії. Київ: Основи, 1996. 615 с.

Кром М.М. Историческая антропология: учеб. пособ. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2010. 214 с.

Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Кондор, 2006. 206 с.

Людтке А. История повседневности в Германии: Новые походы к изучению труда, войны и власти. Москва: РОССПЭН, 2010. 271 с.

Нові перспективи історіописання / за ред. Пітера Берка. Київ: Ніка-центр, 2004. 379 с.

Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Київ: Основи, 1994. Т.І. 444 с.; Т.ІІ. 494 с.

Поппер К. Злиденність історизму. Київ: Абрис, 1994. 192 с.

Про А. Дванадцять уроков по історії. Москва: Изд-во РГГУ, 2000. 336 с.

Рікер П. Історія та істина. Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2001. 396 с.

Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Т.1. Санкт-Петербург: Наука, 2003. 632 с.

Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. Москва: Весь Мир, 2003. 368 с.

Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію: Таємниці історичної нарації. Київ: Вид-во «К.І.С.», 2012. 400 с.

Тош Д. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка. Москва: Весь Мир, 2000. 293 с.

Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. Екатеринбург: Уральский ун-т, 2002. 527 с.

У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело. зб. наук. ст. / за ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. Харків: ПП «Торгсін Плюс», 2010. 248 с.

Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. 635 с.

Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 446 с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. Київ: Інститут історії України, 2014. Ч.1. 587 с. Ч.2. 650 с.

НОТАТКИ

Навчальне видання

ЛЯХ Сергій Романович

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ: КЛАСИКА І ПРАКТИКА

Навчальний посібник

Верстка і макетування

Анатолій Стужук

Г Е Л Ь В Е Т И К А
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ

WWW.HELVETICA.UA

Підписано до друку 17.09.2021 р. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,56. Наклад 300. Замовлення № 0222-042.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69002, Україна, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська, 84, оф. 414
Тел.: +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.